Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

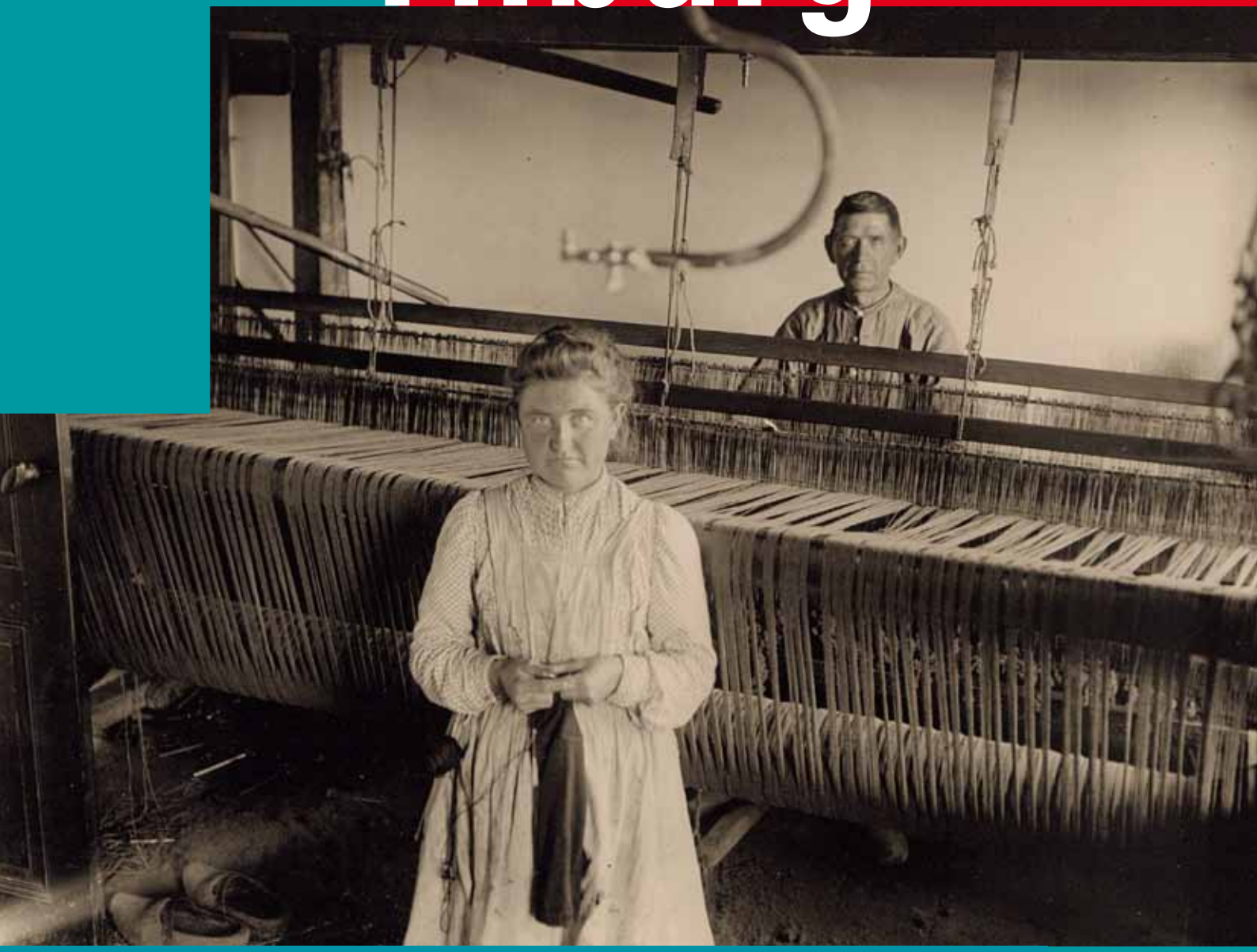

Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden

Buitenwevers anno 1896

De geschiedenis van het handboogschieten

Nieuw Tilburgs leesplankje

Jazz in Tilburg

Wilhelminapark revisited

Miniatuurportret Lodewijk Napoleon

Jaargang 29
april 2011
nummer
1

€ 4,95

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 29, nr. 1
april 2011

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Henk van Doremalen,
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 14,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,95)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
abonnement 2011

Omslagfoto:
De meester-wever 1910 (Coll. RAT)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

Klein van stuk, maar groot van betekenis, dat zijn de zogenoemde 'Stolpersteine': 'struikelstenen' die geplaatst worden ter nagedachtenis aan slachtoffers van de Holocaust. In zijn uitgebreide bijdrage in dit nummer van Tilburg gaat hoogleraar Arnoud-Jan Bijsterveld dieper in op 'deze monumentjes waaraan hartverscheurende verhalen en indrukwekkende herinneringen vastzitten'. Zij vormen een internationaal fenomeen, dat ook in Tilburg zijn intrede heeft gedaan.
Maar deze editie van dit tijdschrift bevat nog zes andere bijdragen. Over een recent verworven miniatuurportret van koning Lodewijk Napoleon, bijvoorbeeld, over de geschiedenis van het handboogschieten in Tilburg, en over nog veel meer.
De redactie – die tot ons genoegen weer versterkt is met Henk van Doremalen – hoopt u hiermee een afwisselend eerste nummer van de jaargang 2011 te kunnen aanbieden.

De redactie

Inhoud

3 **Arnoud-Jan Bijsterveld:**
Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden
Het verhaal achter de 'struikelsteen' voor Bertram Polak (1918-1942)

15 **Thijs Kemmeren:**
Over koffiehuizen, herbergen en handboogschieten
De geschiedenis van handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg

23 **Ton Wagemakers:**
Buitenwevers anno 1896 'een kleine statistiek' en een typologie

28 **Ronald Peeters:**
Miniatuurportret koning Lodewijk Napoleon
Uit de collectie van Stadsmuseum Tilburg

30 **Wil Sterenborg:**
Proeve van een nieuw Tilburgs leesplankje

33 **Rob van Putten:**
Wilhelminapark revisited

36 **Henk van Doremalen:**
Jazz in Tilburg, een aanwinst
Beschouwingen naar aanleiding van het opvullen van een hiaat in de Tilburgse geschiedschrijving

38 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LIX
Een Tilburgse toerist in België 1792-1827
Nieuw tijdschrift Peerke Donders
50 jaar Schouwburg Tilburg

Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden

Het verhaal achter de 'struikelsteen' voor Bertram Polak (1918-1942)[1]

Arnoud-Jan Bijsterveld*

** Prof. dr. Arnoud-Jan A. Bijsterveld is hoogleraar Cultuur in Brabant aan de Universiteit van Tilburg.*

Het project *Stolpersteine* (letterlijk 'struikelstenen') van de Duitse kunstenaar Günther Demnig (Berlijn 1947) heeft in heel Europa een enorme weerklank gevonden. Inmiddels zijn, na de start in 1994 in Berlijn, in tien landen ruim 22.000 van deze gedenksteentjes voor slachtoffers van het Naziregime geplaatst voor het huis waarin zij woonden voordat zij werden omgebracht.

In de zomer van 2010 nam ik het initiatief zo'n 'struikelsteen' te plaatsen voor het huis waarin ik sinds 2000 woon, ter herinnering aan Bertram Polak (1918-1942), zoon uit het gezin dat ons huis in 1927 bouwde en sindsdien bewoonde. De speurtocht naar hem en zijn familie deed me beseffen dat zo'n klein gedenkteken meer is dan een herinnering aan een slachtoffer. Het is ook een verwijzing naar de indrukwekkende ervaringen van hen die overleefden: de familieleden wier leven zo verschrikkelijk op zijn kop kwam te staan door oorlog en Holocaust. We zouden er collectief goed aan doen ons meer bewust te zijn van wat die geschiedenis heeft betekend voor hen die overleefden en die na de oorlog hun leven helemaal opnieuw moesten opbouwen. Een gedenkteken op de plekken waar zij tot 1940 woonden tussen en met niet-Joodse medeburgers, kan ons dat bewustzijn brengen. Dat kan geen kwaad in een samenleving waarin een op uitvergrote culturele en religieuze verschillen gebaseerde vreemdelingenhaat opnieuw *salonfähig* dreigt te worden. Bovendien is het goed, nu de levende getuigen van oorlog en Holocaust langzaamaan minder in aantal worden, dat materiële getuigen een waarschuwende herinnering blijven vasthouden voor ons en toekomstige generaties.

De in 2010 geplaatste struikelstenen voor de familie Van Dam voor het huis aan de Dapperstraat 1 in Tilburg. (Foto auteur, 2011)

'Struikelstenen' zijn 10 bij 10 centimeter kleine stenen die gelegd worden in het trottoir voor de huizen van mensen die door de nazi's verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven zijn. De kunstenaar Demnig noemt ze zo 'omdat je erover struikelt met je hoofd en je hart, en je moet buigen om de tekst te kunnen lezen'.[2] Op de stenen zijn, in een messing plaatje, de naam, geboortedatum, deportatiedatum en plaats en datum van overlijden gestanst. De meeste 'struikelstenen' die tot op heden in Nederland en België geplaatst zijn, zijn voor Joodse slachtoffers. In Borne werden op 29 november 2007 op zes locaties twintig 'struikelstenen' geplaatst. Dit was voor Nederland de primeur. In Eindhoven werden op 10 mei 2009 bij psychiatrisch ziekenhuis De Grote Beek 24 stuks geplaatst voor de 24 omgebrachte Joodse patiënten van het toenmalige Rijks Krankzinnigengesticht. In april 2010 zijn 'struikelstenen' geplaatst in onder meer Tilburg, Roosendaal en Werkendam.

In Tilburg werd het initiatief genomen door Ton Heeren, die als kind zag hoe de vierkoppige familie Van Dam werd opgehaald en weggevoerd uit hun huis aan de Dapperstraat 1. Dat is hem altijd bijgebleven. Door het plaatsen van de 'struikelstenen' wordt niet

Het in 1927-1928 gebouwde huis van Hans Polak en Bertha Polak-Cohen aan de Prof. Dondersstraat 77 in 2011. (Foto auteur)

alleen de herinnering aan deze Joodse slachtoffers, maar ook die van Ton Heeren blijvend vastgehouden.[3] Ook hier geldt dus dat de 'stuikelstenen' ons doen stilstaan bij de levensverhalen van slachtoffers én overlevenden. In Eindhoven werden op 4 en 5 augustus 2010 78 'struikelstenen' geplaatst op initiatief van de Vereniging Struikelstenen Eindhoven, die zich ten doel stelt om alle 240 in de Tweede Wereldoorlog omgebrachte Joodse inwoners van de stad te herdenken met zo'n steentje.[4]

Behalve deze gedenksteentjes zijn er recent ook andere manieren gerealiseerd om de Joodse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog te herdenken, met name het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland, 'een monument op internet om de herinnering levend te houden aan alle mannen, vrouwen en kinderen die tijdens de Duitse bezetting als joden zijn vervolgd en die de Sjoa niet hebben overleefd.'[5] Op deze door het Joods Historisch Museum beheerde website staat verder te lezen dat 'alle personen die in het Monument zijn opgenomen (…) een eigen persoonspagina hebben waarop zij worden herdacht. Op de persoonspagina staan de basisgegevens van de betreffende persoon. Daarnaast is, waar mogelijk, het gezinsverband gereconstrueerd. Op deze manier wordt getracht de toenmalige leefsituatie zichtbaar te maken. Het gaat hierbij om een momentopname van het huishouden in 1941 of 1942. Ook de adressen zijn toegevoegd, zodat een virtuele wandeling door straten en gemeenten gemaakt kan worden.'[6]

Het is dankzij dit digitaal monument en de daaraan verbonden 'community' dat ik de naaste verwanten van Bertram Polak op het spoor kwam: nadat ik wat gegevens over hem op de website had toegevoegd, kreeg ik onverwacht een mailtje van een verre achterneef, een jonge Amerikaanse historicus, die mij in contact bracht met Bertrams halfzuster, nichten, neven en oomzegger.

Twee families Polak

Ons huis, aan de Prof. Dondersstraat 77 in Tilburg-Oost, werd in 1927 gebouwd in opdracht van Max Henri ('Hans') Polak (Tilburg 1888 – New York 1942). Hij dreef met zijn broer Alfred (Tilburg 1883-1956) een handel in ruwe huiden vanuit hun pakhuis aan de Telegraafstraat 1 in Tilburg, daar waar nu restaurant 'Het Pakhuys' is gevestigd.[7] Volgens Alfreds dochter Edith Spitz-Polak hielden zij zich bezig met 'importing raw hides from Argentine and Africa which were sold to tanners for the leather industry'. Dat was een 'very thriving business'.[8] Alfred Polak liet in 1923 voor zichzelf, zijn echtgenote, de juriste Seraphina ('Fien') Polak-van Cleeff (Rotterdam 1888 – Petach Tikvah, Israel, 1969) en zijn drie jeugdige dochters Adah (1919), Edith (1921) en Judith (1923) een fraai huis bouwen aan de Prof. Dondersstraat 73.[9] Daarvoor deed hij een beroep op de vooraanstaande architect J. de Lugt (1888-1952), die in de straat voor meer huizen tekende.[10] Zijn jongere broer Hans Polak volgde een paar jaar later. Hij schakelde de Haagse architect Salomon F. (Johan) Franco (1872-1931) in, die een mooi 'landhuis' in Haagse art-decostijl ontwierp.[11] Vanuit zijn oude woning aan de Bisschop Zwijsenstraat 14[12] betrok Hans het nieuwe huis, wellicht in 1928, met zijn echtgenote Bertha Polak-Cohen (Groningen 1895 – Amsterdam 1931) en zijn vier kinderen: zoon Bertram (1918-1942), vernoemd naar zijn grootvader Barend, dochter Florentine ('Floor'; Tilburg 1921) en de tweeling Leonie (Tilburg 1923 – New York 1955) en Louise ('Wies'; Tilburg 1923 – Des Moines 1968). Alfred en zijn gezin woonden dus op nr. 73, Hans en zijn gezin twee huizen verder op nr. 77.

Adah Cohn-Polak, dochter van Alfred, herinnert zich in 2010: 'Het verkeer tussen 73 en 77 was zeer intensief, vooral nadat Tante Bertha gestorven was.' De gezinnen hadden in Tilburg een mooie tijd: 'Ik moet zeggen', zo schrijft Adah, 'ik heb in Tilburg een heerlijke jeugd gehad in het mooie huis en mijn eigen kamer op de zolderverdieping met het uitzicht van op onze tuin en de hoge bomen van de Van Doorn's [J.P.F.M. van Dooren – AJB] grote tuin.' Hetzelfde gold kennelijk voor haar nicht Florentine Polak op nr. 77, wier zoon Fred Piel in 2010 schrijft: 'I grew up listening to my Mom's stories of Tilburg, of the beautiful house (…).' Ook schrijft Adah: 'Op Zondag reden we ook vaak naar de verschillende, kleine dorpen, die ik me nog goed kan voorstellen. Ook naar Oisterwijk gingen we vaak, of met de bus, of op de fiets.' Ralph van Furth en Hans Wijnberg, neven van moederszijde van de Polaks op nummer 77, bezochten als kinderen hun tante en oom: de eerste herinnert zich de grote trap in het huis, de laatste de wip en de schommel in de tuin.

Hans Polak was getrouwd met de uit Groningen afkomstige Bertha Cohen, dochter uit een orthodox Joodse familie. In haar gezin werden de Joodse voorschriften en gebruiken dan ook nageleefd. Hoewel uitwendig aan hun huis niet te zien was dat er een Joodse familie woonde, zullen er bij de deuren zeker mezoeza's zijn aangebracht en zullen de spijswetten er zijn nageleefd: zo waren er twee aanrechten en twee serviezen in huis om vlees- van melkproducten te kunnen scheiden. Na de dood van mevrouw

Polak nam het dienstmeisje Marie van Emden haar taak over om met de kinderen voor het slapengaan het Hebreeuwse nachtgebedje te bidden dat zij van hun moeder hadden geleerd. Toch was, aldus Ernst Elzas, Hans Polak geen geregeld bezoeker van de sjoel, evenmin als Alfred: zij bezochten de synagoge op feestdagen en soms op zaterdag. Alfreds dochter Adah schrijft hierover: 'Vader ging ook op Zaterdag soms naar de synagoge, hoewel de zaak open was. Hij had een grote Joodse en algemene kennis (…)'. En: 'Wij hebben een zeer positieve, menselijke en Joodse opvoeding gehad. (…) Over de Joodse gemeente in Tilburg kan ik niet veel zeggen, ik was druk bezig met mijn eigen leven, school, padvindsters, sport, kamperen, de Zionistische jeugdbeweging, Joodse geschiedenis en ook de druk op de Duitse Joden, die steeds erger werd.'

Actief in de Joodse gemeenschap

Alfred Polak was, evenals zijn vrouw Seraphina, inderdaad zeer actief in de zionistische beweging, die sinds het einde van de negentiende eeuw streefde naar de stichting van een eigen thuisland voor Joden in Palestina. Jan Bader meldt over Alfred Polak: 'In 1908 behoorde hij met Karel Azijnman tot de oprichters van de afdeling Noord-Brabant van de Nederlandse Zionistenbond (N.Z.B.). Zijn leven stond voor een groot deel in dienst van het streven naar een Joods Nationaal Tehuis in Palestina. Alfred Polak was gedurende enige decennia redacteur van de *Joodsche Wachter*, het persorgaan van de N.Z.B.'[13]
In het tuinhek van hun huis en bij de voordeur liet hij de *Magen David*, een gestileerde davidster, afbeelden als verwijzing naar hun zionisme. Daaruit laat zich ook begrijpen dat twee van Alfreds dochters zich na de oorlog in Israel vestigden, terwijl de kinderen van Hans kozen voor de Verenigde Staten.
Hans Polak was niet zo'n zionist, maar wel actief in de Joodse gemeenschap: in de jaren 1933-1940 was hij – net als eerder zijn vader Barend – penningmeester van het Joodse 'kerkbestuur' van de Nederlandsch Israëlitische Gemeente in Tilburg; in 1939 was hij voorzitter van het armbestuur van de Joodse gemeente.[14] Daarnaast was Hans Polak, samen met enkele straatgenoten en zijn broer Alfred, een drijvende kracht in de Tilburgse tak van 'Israël, Nederlandsche Centrale Vereeniging tot steun aan noodlijdende joden in het buitenland', ter ondersteuning van Joodse uitwijkelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Oost-Europa.[15] Tilburg telde in 1939 259 Joden, bijna een verdubbeling ten opzichte van het decennium daarvoor, als gevolg van de instroom van vluchtelingen.[16]

Het gezin Polak-Levy, augustus 1912, vermoedelijk gefotografeerd in de tuin van hun huis aan de Telegraafstraat 3 in Tilburg. Zittend moeder Albertine Polak-Levy (1853-1933) en vader Barend Polak (1849-1929); staand v.l.n.r.: Roza (1891-1963), Alfred (1883-1956), Emma (1885-1943) en Max Henri ('Hans') Polak (1888-1942). (Coll. Edith Spitz-Polak, Jerusalem)

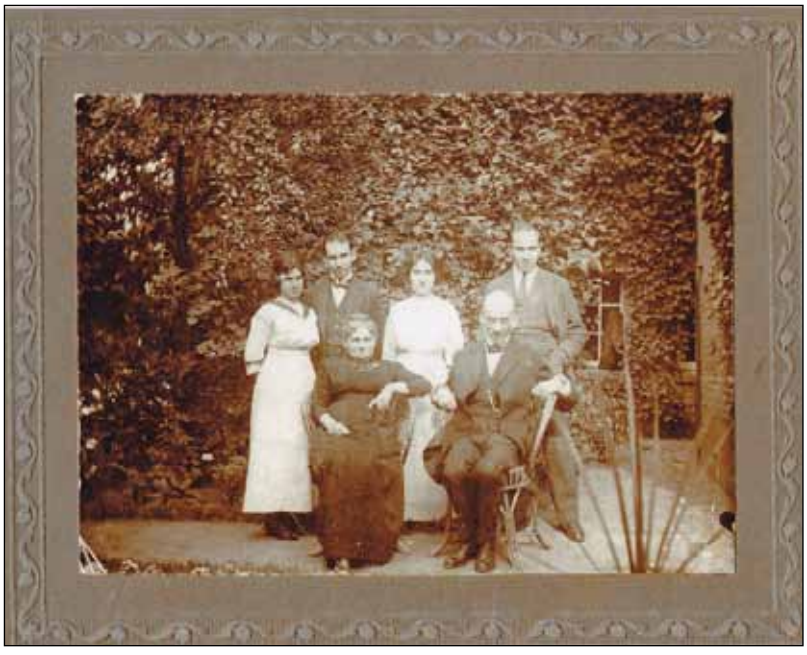

De Joodse gemeenschap in Tilburg vormde, aldus Ad van den Oord, geen hechte gemeenschap, vooral vanwege hun geringe aantal – we hebben het over ongeveer zestig gezinnen. Daardoor, en omdat zij voor hun dagelijkse bestaan afhankelijk waren van niet-Joden, maar ook vanwege sociale en religieuze verschillen. De kerkbestuursleden, onder wie dus Hans Polak, behoorden tot de hogere klasse: Hans en zijn broer Alfred behoorden zelfs tot de hoogstaangeslagenen binnen de Joodse gemeente. Zij genoten niet het vertrouwen van de kleine Joodse middenstanders en al evenmin van de Duits-Joodse vluchtelingen, die de kerkbestuursleden vaak te liberaal vonden. Ook onderling hadden de bestuursleden veel onenigheid, bijvoorbeeld over het collecteren voor zionistische organisaties (met de rabbijn en de voorzitter Henri Gersons (1890-1945) tegen, en penningmeester Hans Polak vóór) en over het toezicht op het Joodse schooltje naast de synagoge. Daar volgden Hans' dochters Leonie en Louise Polak in 1937, samen met hun nichtje Judith en negen anderen – onder wie Helga Deen (1925-1943) en haar broer Klaus (1928-1943) – de joodse godsdienstlessen van de heer Jacob de Wilde, die *gazan* ofwel voorzanger en leraar was in de joodse gemeente van Tilburg.[17] Adah Cohn-Polak, oudste dochter van Alfred, herinnert zich in 2010 dat ook zij de 'joodse godsdienstlessen (volgde) van dhr. De Wilde, waar we de gebeden, de Hebreeuwse letters, iets Hebreeuws en Bijbelgeschiedenis leerden.' Marianne van der Plas (1921), die met de meisjes Polak bij de padvindsters en op de openbare lagere school aan de Korte Schijfstraat zat, herinnert zich dat die op zaterdag vanwege Sabbat niet naar school gingen maar mogelijk wel naar de joodse school, want *lernen* mocht op Sabbat wel.[18] De genoemde Helga Deen kreeg in 2004 nationaal en internationaal bekendheid toen het dagboek dat zij in juni 1943 bijhield in Kamp Vught, werd aangeboden aan het Regionaal Archief in Tilburg. In 2007 werd dat uitgegeven, samen met een reeks bewaarde brieven.[19]

Een geassimileerde minderheid

De betere buurten van Tilburg telden niettemin heel wat Joodse gezinnen: zo woonden in de wijk Armhoefse Akkers, de in de jaren dertig gebouwde middenstandswijk ten oosten van het centrum, achter de Sacramentskerk en ten oosten van de Ringbaan-Oost, zeker dertig Joodse families. In de Prof. Dondersstraat woonden voor de Tweede Wereldoorlog, behalve de twee families Polak, gedu-

rende kortere of langere tijd nog zes Joodse families: de cartonnagefabrikant Emanuel Mendels en zijn gezin woonden tot 1935 op nr. 4.[20] Op de nummers 11 en 15 woonden de broers Sally (of 'Tal') en Bernard Gersons, beiden 'koopman', met hun gezinnen.[21] Sally zou in 1937 naar Amsterdam verhuizen; Bernard bleef in Tilburg wonen. Max Weil, directeur van de handelsvertegenwoordiging Adler en Oppenheimer, die de Lederfabriek Oisterwijk bezat, en zijn echtgenote Jeanne Weil-Oppenheimer bewoonden 'het wit huis' op nr. 20. Bij hen zou zich in 1937, als vluchtelinge uit Duitsland, Jeanne's zuster Betty Freiberg-Oppenheimer voegen.[22] Op nr. 43 woonde tot 1937 de weduwe Adele of Aaltje Gersons-Franco, schoonmoeder van Sally Gersons van nr. 11.[23] Het pand op nr. 67 was tussen 1934 en 1938 het woonhuis van Joost Henriques Pimentel en zijn echtgenote.[24]

Toch vormden zij in het overwegend rooms-katholieke Tilburg een kleine minderheid, hetgeen leidde tot een zekere mate van assimilatie en in ieder geval tot een 'normale omgang' met katholieke buren, al gingen de kinderen naar de openbare en niet naar de katholieke school.[25] Ook Alfred en Hans Polak waren, zoals Alfreds dochter Adah in 2010 schrijft, 'verworteld in het Brabantse leven, geboren en getogen in Tilburg en steeds in contact met de looiers. Ze spraken ook vaak samen in Tilburgs dialect, wat wij wel konden verstaan, maar niet spreken (behalve de zachte 'g', die is er nog steeds).' Ook de halfjoodse Marianne van de Plas heeft in haar jeugd in Tilburg nooit iets gemerkt van anti-joodse gevoelens, in het Jiddisch 'risjes' genoemd. Niettemin was er, aldus Joos Taminiau-Bedaux, die interviews deed met oudere bewoners van de Prof. Dondersstraat, onder hen wel degelijk sprake van enig antisemitisme en van jaloezie. Ook speelden de kinderen niet met elkaar, omdat ze op andere scholen zaten. En ondanks de assimilatie moest

Padvindstersclubhuis Oisterwijksebaan Tilburg in 1933. Boven v.l.n.r.: Floor Polak, Ady van der Wal (dochter van dominee P. van der Wal), Marianne van der Plas en Judith Polak. Hurkend links Edith Polak. De meisjes onderaan zijn onbekend. (Coll. mw. dr. M.C. van der Plas, Oegstgeest)

Ernst Elzas, zoon van de orthodoxe en antizionistische Mozes Elzas, geboren in 1919 en dus ongeveer even oud als Bertram Polak (die van 29 maart 1918 was), op aandringen van hun beider ouders met Bertram spelen omdat zij nu eenmaal allebei Joods waren. Ernst woonde toen (net als na de oorlog) aan de Jan van Beverwijckstraat 33. Hij herinnerde zich in 2003 dat Bertram een 'verplicht' vriendje was en dat ze uit arren moede maar samen gingen voetballen op straat.

Bertram bezocht in Tilburg de 'Rijks-Hoogere-Burgerschool Vereeniging Willem II', de rijks-hbs, die tot 1933-1934 gehuisvest was in het voormalige paleis van koning Willem II, het huidige paleis-raadhuis, en daarna (tot 1971) in het nieuwe gebouw aan de Ringbaan-Oost. Hier ontpopte Bertram Polak zich als een getalenteerd toneelspeler. De recensent van de opvoering door hogereklassers van de hbs van het blijspel ''n Zomerzotheid' van Cissy van Marxveld op 13 februari 1935 vond het althans alleen nodig de prestaties van de toen bijna zeventienjarige Bertram Polak in de rol van Gerrit Jan Loos eruit te lichten: 'Vooral laatstgenoemde (Bertram – AJB) heeft ons kostelijk geamuseerd. Er zit pit in deze acteur, die zeer goed de humor in zijn rol aanvoelde, en wat meer zegt, op haast onverbeterlijke wijze weergaf. Kortom, het was in een woord af.'[26]

De ouders van de al genoemde Helga Deen, Willy Deen (1891-1943) en Käthe Deen-Wolff (1894-1943) vonden de Joodse gemeenschap in Tilburg zo kleingeestig dat zij eigenlijk geen contact hadden met andere Joden. Alfred en Hans Polak waren de enige Joodse vrienden met wie het gezin Deen wel contact had. 'De Polaks moesten eveneens niets hebben van het bekrompen kleinburgerlijke milieu van de Joodse gemeenschap', zo schrijven Ad van den Oord, Ronald Peeters en Ton Wagemakers in hun Nawoord bij de uitgave van Helga's in 2004 teruggevonden dagboek uit Kamp Vught.[27]

Vlucht naar de VS

En toen brak op vrijdag 10 mei 1940 de oorlog uit. Ad van den Oord schrijft: 'De Joodse gemeenschap in Tilburg werd ondanks de boze voortekens, in mei 1940 – net als de rest van Nederland – overvallen door de Duitse inval. Nederland stond immers bekend als een land dat zich altijd neutraal opstelde. De schok was groot. Negen leden van de Tilburgse Joodse gemeente waren na het uitbreken van de oorlog naar het buitenland vertrokken. Het waren de meest vermogende leden zoals Max Weil, de directeur van de Oisterwijkse Lederfabriek, en Alfred en Hans Polak.'[28]

Hoe de vlucht van Alfred en Hans Polak en hun gezinnen verliep, is door Edith Spitz-Polak, middelste dochter van Alfred, in 2008 beschreven. Kennelijk wijs geworden door hun intensieve ervaringen met vluchtelingen uit Duitsland, hadden de beide broers al voor de oorlog een deel van hun vermogen naar de Verenigde Staten overgemaakt.[29] Hoe de Polaks de dreiging voelden naderen, blijkt ook uit een herinnering van Adah Cohn-Polak: 'Ik herinner me nog steeds, hoe Bertram en ik in l938 of '39 een wande-

De vijfde klas van de Openbare Lagere School aan de Korte Schijfstraat in Tilburg in 1932, met bovenaan vierde van rechts Edith Polak en zesde van rechts Florentine ('Floor') Polak. (Coll. mw. dr. M.C. van der Plas, Oegstgeest)

ling maakten op Vrijdagavond. We voelden toen al de druk van wat in Duitsland gebeurde. Ik wilde absoluut naar Palestina. Bertram was geen Zionist, maar hij zei wel dat hij niet geloofde dat hij zijn hele leven in Holland zou wonen. Hoe tragisch dat uitgekomen is! Dat hij 'ergens anders' zo gruwelijk om zijn leven zou komen, kon zich in die dagen, niemand, maar dan ook niemand, voorstellen.'

Op de dag na de Duitse inval, op zaterdag 11 mei 1940, beslisten de beide gezinnen dat ze vanuit Tilburg naar Amsterdam zouden reizen, omdat ze binnen de Vesting Holland en achter de Waterlinie veilig dachten te zijn. Acht mensen vertrokken met één auto – die van de zaak – uit Tilburg: Alfred Polak, zijn echtgenote en zijn dochter, de middelbareschoolleerling Judith, Hans Polak, zijn drie dochters en Charlotte ('Lot') Elias (1911-1991). De laatste bestierde sinds enige tijd het huishouden van Hans Polak en was diens aanstaande vrouw. Drie familieleden ontbraken: van de twee oudere dochters van Alfred bevond Adah zich op *hachshara* (voorbereidingsjaar) in Loosduinen (bij Den Haag), waar ze in een groentebedrijf als zioniste werd getraind voor *alyah* ofwel immigratie naar Palestina, en Edith studeerde, ook als *hachshara*, in Amsterdam op de School voor Maatschappelijk Werk. Hans' zoon Bertram was een gemobiliseerd soldaat – met de rang van vaandrig – en vocht dus ergens in Nederland tegen de Duitsers. Met veel geluk – op de route die ze kozen, waren de bruggen over de grote rivieren nog niet opgeblazen en bovendien konden ze onderweg nog benzine tanken – reden ze naar Amsterdam. Bij aankomst in Amsterdam stuurde Alfreds vrouw een briefkaart naar haar dochter Adah om haar het adres van het hotel door te geven.
Op dinsdag 14 mei deden geruchten de ronde onder de Joden in Amsterdam dat veel mensen naar Engeland probeerden te vluchten vanuit de haven van IJmuiden. Terwijl de ouderen deze mogelijkheid bediscussieerden – ze waren dat aanvankelijk immers helemaal niet van plan geweest – stormde dochter Adah de hotelkamer binnen: ze had de briefkaart ontvangen – kennelijk werd in die dagen de post gewoon bezorgd! – en had een taxirijder bereid gevonden haar ondanks het grote gevaar van luchtgevechten en bombardementen van Loosduinen naar Amsterdam te brengen. Men besloot uit Nederland te vluchten. Met zijn tienen – nu met Adah en Edith erbij – én een aantal koffers in de auto gingen ze op weg. Nog in Amsterdam moesten ze wegens luchtalarm de tocht onderbreken om te schuilen in het portiek van twee huizen. Eén van de aanwezigen bleek per auto op weg naar huis in Velzen, nam enkelen van de Polaks mee in zijn wagen en wees hun de goede weg naar IJmuiden, een belangrijke hulp want alle richtingaanwijzers waren om strategische redenen verwijderd. Inmiddels liep het tegen de avond. Aanvankelijk belette het Nederlandse leger hen bij een spoorwegovergang IJmuiden binnen te rijden, maar uiteindelijk kregen ze toestemming om te voet IJmuiden binnen te gaan. Opnieuw was er luchtalarm, want het leger was bezig de sluizen in de haven op te blazen. Tijdelijk ondergebracht in een huis hoorden de families rond negen uur 's avonds via de radio dat het Nederlandse leger zich had overgegeven. De weg naar de haven lag nu open en – aldus Edith – 'it was an all-out "save yourself"'. 'Wij slaagden erin bij onze auto te komen en reden daarmee naar een van de havens van IJmuiden.'

In de daaropvolgende verwarring raakten ze de drie dochters van Hans – Florentine, Leonie en Louise – kwijt. De resterende familieleden vonden een schip op weg naar Engeland en een kapitein die bereid was hen mee te nemen. Edith Spitz-Polak herinnert zich nog steeds hoe haar vader Alfred met één voet op de kade en de andere op de loopplank stond en zei: 'En wat nu met de meisjes?' Toch besloot hij aan boord te gaan. Zo ook zijn broer Hans die, al aan boord was en verzuchtte: 'Vandaag heb ik al mijn kinderen verloren'. Edith Spitz-Polak schrijft: 'Het schip was al in beweging toen wij erop sprongen met achterlating van de koffers en uiteraard van al het bezit dat onze ouders hadden.' De boot – een tot mijnenveger ongebouwde vissersboot, vrijwel zeker de 'Dirkje' – werd onderweg gebombardeerd door Duitse vliegtuigen, maar bleef ongedeerd. Een Engelse tornadoboot pikte de boot op en seinde dat het de boot veilig naar Engeland zou brengen.

De familie herenigd – op Bertram na

Na aankomst in Harwich in de namiddag of avond van 15 mei werden de familieleden – zeven in getal – opgevangen door vrijwilligers, ondergebracht in een school en voorzien van de eerste noodzakelijkheden. De Polaks hadden alleen de kleren die ze aanhadden bij zich, alsmede een kleine koffer met kostbaarheden en belangrijke papieren – in de chaos in IJmuiden hadden ze alle bagage in de auto moeten achterlaten. De volgende dag reisden ze op kosten van de Engelse regering door naar Londen, waar ze hartelijk werden ontvangen door een neef van Alfred en Hans Polak, Andries de Leeuwe (1884-1960). Op 18 mei volgde een verrassend telefoontje van Hans' dochter Florentine vanuit Dover: met haar zussen Leonie en Louise was ze daar aangekomen. Nadat zij in IJmuiden hun familieleden uit het oog waren verloren, waren de zusjes met een auto naar een ander

Bertram Polak in dienst, 1939-1940. Foto gemaakt door 'M.Winter, Grave, Rogstr. 20. Fotograaf-Fotohandel'. (Coll. Edith Spitz-Polak, Jerusalem)

deel van de haven gebracht. Ze wisten daar een schip te vinden dat hen naar de veilige overkant bracht. Ze werden naar Londen gehaald, waar een emotionele hereniging volgde.

Na de aankomst in Engeland trouwde Hans op 20 juni met Charlotte Elias, zodat er geen belemmering zou bestaan voor de immigratie naar de Verenigde Staten. Die oversteek volgde zo'n zes weken na de vlucht uit Nederland, nog voordat Londen werd getroffen door de *Blitz*. Edith Spitz-Polak legt in haar verslag uit hoe de familie de vlucht en de immigratie kon betalen: ze hoefden niet te betalen voor de oversteek naar Engeland en de treinreis naar Londen. In de meegenomen koffer zaten echter ook 'papers certifying a shipment of hides from Argentine that had arrived in England and could not be shipped on to Holland because of the war'. Alfred en Hans Polak verkochten deze huiden in Engeland en 'because of this money in the USA and in view of the fact that very few people from Holland immigrated to the States before the war, we did not have any difficulties receiving immigration visas.' De families vestigden zich In New York aanvankelijk op Manhattan, aan de chique Riverside Drive, en verhuisde later naar de wijk Queens.

Bertram Polak

Bertram Polak, de 22-jarige enige zoon van Hans, was er dus niet bij. Hij moest na zijn demobilisatie ontdekken dat zijn hele familie was gevlucht waardoor hij als enige van zijn gezin in Nederland was achtergebleven. Kort daarna ging hij op bezoek bij zijn tante Zus (Alida) van Furth-Cohen aan de Bezuidenhoutseweg 215 in Den Haag. Zijn neef Ralph herinnert zich dat het vertrek van zijn familie een grote klap was voor Bertram. Hoe de daaropvolgende maanden zijn verlopen, weten we niet. Hij schreef nog een brief aan zijn stiefmoeder in de Verenigde Staten over een bezoek dat hij zou brengen aan haar ouders in Rotterdam. Hij keerde na zijn demobilisatie terug naar Tilburg en heeft nog enige tijd kunnen wonen in zijn ouderlijk huis aan de Prof. Dondersstraat. Volgens het Tilburgse bevolkingsregister woonde daar tussen 2 oktober 1940 en 13 februari 1941 ook ene Alfons Israël Blum (1905-1944), een Joodse vluchteling uit Duitsland, van niet meer bekend is dan dat hij daarna verhuisde naar de Zomerstraat 14, waar hij in juni 1942 en ook in 1943 nog woonde met als beroepsvermelding automonteur; hij stierf op 31 januari 1944 in Auschwitz.[30] Bertram bleef in deze tijd werkzaam op het kantoor van de 'firma B. Polak', de zaak van zijn vader en oom, samen met de door de Duitsers aangestelde *Verwalter*.[31]

Vanaf 21 juni 1941 staat Bertram ingeschreven op het adres Spoorlaan 96, op het adres van een vriend, de huisarts Alfred Samuel (Freddie) de Wit.[32] De Wit was getrouwd, maar zijn echtgenote Emmy Hartog was, terwijl haar man als gemobiliseerd reserve-officier van gezondheid in het leger zat, met hun kind Henriëtte al in de meidagen van 1940 Nederland ontvlucht: via België en Frankrijk waren zij in Engeland terechtgekomen.[33]
Van Bertram zijn uit deze maanden nog enkele brieven bewaard. Op 24 november 1941 schreef hij een brief aan Alfred Cohn, vriend en latere echtgenoot van zijn nicht Adah, die toen – nadat hij het zionistische werkdorp in de Wieringermeer had moeten verlaten – verbleef in het dorp Winkel (thans gemeente Niedorp, Noord-Holland). Tussen de regels door zijn de grote nood en spanning duidelijk leesbaar. Zo schrijft hij dat hij 'seit vorige Woche aus dem Büro entlassen' is, 'was gar nicht angenehm ist, weil ich jetzt nicht mehr zu tun habe, aber auch hierin muss man sich fügen'. Vermoedelijk betekent dit dat hij tot dat moment op het kantoor in de zaak van zijn vader en oom aan het werk was, totdat hij ontslagen werd. Ook schrijft hij dat hij de week ervoor 'aus New York' – dat wil zeggen van zijn familieleden aldaar – 'gute Nachrichten und beste Grüsse für Dich' ontvangen had. Tot slot laat hij weten dat hij 'von der Auswanderungs-Stelle (…) inzwischen nichts mehr' gehoord heeft. Inderdaad deed Bertram pogingen om te emigreren, want in een bewaard gebleven brief van de commissaris van politie aan de burgemeester van Tilburg van een dag later, 25 november 1941, verklaart de commissaris geen bezwaar te hebben tegen de afgifte van een verklaring van goed gedrag aan Bertram in verband met zijn plannen tot emigratie naar Cuba.[34]

Bertrams laatste brief, nu in het bezit van zijn halfzus Constance, is van 1 december 1941 en gericht aan de heer en mevrouw Elias-Haldinstein, de ouders van zijn stiefmoeder Charlotte Polak-Elias, die toen in Doorn woonden. Hij laat weten een brief van zijn vader uit New York te hebben ontvangen met nieuws over zijn pasgeboren halfzus Conny en over 'een leuk diner' waarheen zijn vader 'met Lot en Oom Alfred en Tante Fien' zijn geweest. Ook had hij 'hedenmorgen'

een telegram van zijn vader ontvangen van 29 november, 'betreffende zakelyke aangelegenheden'. Verder meldt hij dat hij 'het de laatste dagen vry druk had', mogelijk verwijzend naar de voorbereidingen die hij aan het treffen was. Ook de laatste zin, waarin hij schrijft 'door omstandigheden' niet zeker te weten 'of ik deze week kan komen', lijkt te verwijzen de plannen waarmee hij in het geheim bezig was.

Een fatale vluchtpoging

Toen van een emigratie niets kwam, heeft Bertram het heft namelijk in eigen hand genomen. Begin december 1941 waagde hij met Alfred de Wit een poging een illegale oversteek naar Engeland te maken.[35] Over hun vlucht zijn verschillende verhalen overgeleverd. Een schipper zou hen, aldus Ernst Elzas, voor 'een fenomenaal bedrag' met 31 anderen vanuit Scheveningen de Noordzee overzetten. Maar de eigenaar-kapitein sloot hen op op de boot, ging naar de politie en verried hen. Een door Edith Spitz-Polak vertelde versie zegt dat Bertram en Alfred de Wit 'zich met Scheveningse schippers in verbinding (hadden) gesteld om hen met een boot naar Engeland te brengen. Echter toen ze op het strand kwamen, stond daar de Gestapo op hen te wachten.'[36] Het meest waarschijnlijke verhaal vernemen we echter uit een brief van de verder niet nader geïdentificeerde L.A. Kop uit Geleen, die op 1 juni 1946 bij het Rode Kruis informeerde naar het lot van Alfred de Wit: "A.S. de Wit deed in December 1940 [lees 1941 – AJB)] met mijn medeweten een poging om zich bij zijn vrouw in Engeland te voegen. Alle voorbereidingen hiervoor waren met de grootste voorzichtigheid genomen en is hij naar Dordrecht vertrokken en daar scheep gegaan voor de overtocht naar Engeland. Vermoedelijk door verraad is dit schip even voor de kust van Oostvoorne door een Duitsch patrouillevaartuig opgevangen."[37]

Bertram en Alfred werden gearresteerd en overgebracht naar de gevangenis in Scheveningen, het zogenoemde 'Oranjehotel'. Na zijn arrestatie zou Bertram – volgens Elzas – voor straf 48 uur hebben moeten staan op de binnenplaats van de gevangenis. Hier liet Bertram een opmerkelijk – en nu pas, na zeventig jaar, herkend – levensteken achter: in cel 362 krasten hij, Alfred de Wit en twee lotgenoten hun naam in de muur of de deur:
"Spier 9-12-'41.
Polak 9-12-'41.
De Wit 9-12-'41 Scheveningen.
Mevr. Spier-Bendien 9-12-'41.
Spier 2-4-'42 transport-???".[38]

Dit bericht leert ons niet alleen de datum van hun arrestatie (9 december 1941) maar brengt ons ook op het spoor van een eveneens uit Tilburg afkomstig echtpaar dat kennelijk samen met Bertram Polak en Alfred de Wit de poging ondernam via Dordrecht naar Engeland te vluchten, namelijk Franz Robert Spier (1913-1942) en zijn echtgenote Justine Leonie (Tineke) Spier-Bendien (1920-1945).[39] Zij woonden tot aan hun vluchtpoging aan de Burg. Van Meursstraat 5 in de Tilburgse wijk Zorgvlied. De Beer en Kobes melden over hen: 'Het echtpaar werd opgespoord nadat het in december 1941 was ondergedoken. Man en vrouw bevonden zich in juli 1942 in gevangenschap'.[40] We kunnen nu aannemen dat zij het rampzalige lot van Bertram en Alfred de Wit deelden.

Van Scheveningen naar Kamp Amersfoort en verder…
Door de bewaarde gegevens over dit viertal te combineren kunnen we de laatste maanden van de drie mannen reconstrueren.[41] Het laatste deel van de aantekening in de Scheveningse cel doet vermoeden dat zij tot 2 april 1942 in de gevangenis in Scheveningen hebben verbleven. In het dossier van Bertram Polak staat echter dat hij reeds op 2 februari 1942 naar Kamp Amersfoort is gebracht.[42] Omdat van de administratie van dat kamp vrijwel niets bewaard is gebleven, is niet te controleren of Bertram eerder dan de anderen is overgebracht of dat één van beide data onjuist is. We mogen in ieder geval aannemen dat de drie mannen werden getransporteerd naar Kamp Amersfoort. In zijn brief uit 1946 schrijft Kop immers: "De Wit werd met andere personen overgebracht naar Amersfoort."[43]

Dat kamp heette officieel het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* en was een klein en provisorisch gevangenenkamp dat onder toezicht stond van de *Sicherheitspolizei* (Sipo) en *Sicherheitsdienst* (SD).[44] Alfred belandde in Block 3B. Een tante van Bertram, Helen Cohen-Scott, die voor zichzelf een niet-Joodverklaring had weten te bemachtigen, zou geprobeerd hebben Bertram uit het kamp vrij te krijgen, maar tevergeefs. Volgens de informatie van het Rode Kruis werden Bertram Polak, Alfred de Wit en Franz Spier op 16 juli 1942 opnieuw op transport gesteld.[45] Die dag werden 312 Joodse gevangenen uit Kamp Amersfoort per trein naar Kamp Westerbork gevoerd. Op een naoorlogs document over Bertram Polak staat inderdaad vermeld dat hij vanuit Amersfoort naar Westerbork is gebracht.[46] Op station Hooghalen werden nog eens vijfhonderd lotgenoten ondergebracht in de treinstellen. Vervolgens ging de trein rechtstreeks naar vernietigingskamp Auschwitz,

Ansichtkaart van de Prof. Dondersstraat in Tilburg in 1928, kort na de bouw van de eerste huizen. Tweede van links het huis van Alfred Polak en Seraphina Polak-van Cleeff op nr. 73. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

waar deze op 17 juli zou zijn aangekomen, hoewel een document uit 1948 stelt dat dit niet juist kan zijn, 'aangezien het chronologisch onmogelijk was de afstand van Wbk. [Westerbork – AJB] naar Auschwitz per trein in een etmaal af te leggen'.[47] Ditzelfde document neemt niettemin aan dat de gedeporteerden 'ten hoogste twee dagen later het genoemde deportatieoord' bereikten.

Het is dus zeker dat Bertram Polak, Alfred de Wit en Franz Spier deel hebben uitgemaakt van het transport van 16-17 juli 1942. Bij aankomst kregen zij alle drie een zogenoemd matriculenummer, hetgeen betekent dat zij voor tewerkstelling werden geselecteerd.[48] Bertram Polak kreeg als kampnummer 48.321.[49] Vrijwel alle mannen van dit julitransport zijn uiterlijk in september 1942 'in of in de omgeving van Auschwitz aan de gevolgen van ziekte, uitputting of vergassing (…) overleden'.[50] Een maand na aankomst, op 16 of 17 augustus 1942, vonden Bertram Polak en Franz Spier de dood, mogelijk in de gaskamers.[51] Voor Bertram worden officieel 17 augustus 1942 als datum en Birkenau als plaats van overlijden aangehouden.[52] De precieze sterfdatum van Alfred de Wit is niet bekend, hoewel in een naoorlogse verklaring wordt aangenomen dat hij 'uiterlijk in September 1942 in of in de omgeving van Auschwitz is overleden'.[53]
Justine Spier-Bendien, de enige vrouw van het Tilburgse viertal, werd op 28 september 1942 naar Kamp Ravensbrück overgebracht, waar zij wegens *illegales Verhalten* (illegaal gedrag) als politiek gevangene 13.423 werd geregistreerd. Dat is opmerkelijk, want zij was wel degelijk van Joodse afkomst. Vanaf 4 november 1943 werd zij als *Mechanikerin* bij Siemens tewerkgesteld, vanaf 18 oktober 1944 in de *Lagerkommandatur*, en vanaf 25 januari 1945 weer bij Siemens. Begin maart 1945 is zij overgebracht naar concentratiekamp Mauthausen (*Schutzhäftling* nr. 2582), waar zij op 19 maart 1945 stierf.[54] Het is wel een bijzonder schrijnende tocht geweest die zij heeft moeten maken, waarna haar einde kwam in misschien wel het meest verschrikkelijke kamp van alle, Mauthausen.

De laatste foto van Bertram Polak, gemaakt op de Spoorlaan in Tilburg, 1940 of 1941. (Coll. Alfred Piel, Springfield MA, USA)

Bertram was zeker niet de enige van zijn familie die slachtoffer werd van de Holocaust. Van zijn naaste familieleden kwamen van moederszijde een tante, haar echtgenoot en een van hun drie zoons om, en van vaderszijde een tante, haar echtgenoot en hun twee kinderen, alsmede een neef. En dan hebben het nog maar alleen over de naaste familieleden…

De huizen van de gevluchte, verdreven en gedeporteerde Joodse families in de Prof. Dondersstraat werden in beslag genomen en kregen nieuwe bewoners van een heel ander slag: Rijksduitsers en de Duitse Wehrmacht betrokken de huizen op nrs. 2, 15, 25, 73 en 77. De NSDAP huurde in 1942 het verlaten woonhuis van Max Weil op nr. 20.[55] In 1942 moesten de resterende Joodse gezinnen hun huis verlaten en noodgedwongen hun intrek nemen bij familie of vrienden. Niet al deze mutaties zijn officieel geregistreerd bij de gemeente, waardoor het vaak moeilijk is hun laatste woonplaatsen te achterhalen. Na de bevrijding van Tilburg op 27 oktober 1944 trok het geallieerde leger in de huizen, zoals in het 'wit huis' op nr. 20 en in de huizen van Alfred en Hans Polak. Naar verluidt braken de in het laatste huis gehuisveste Engelse soldaten de open haard in de woonkamer door naar de eetkamer, zodat de haard beide ruimten kon verwarmen in de koude winter van 1944-1945.

Epiloog

Ad van den Oord schrijft: 'Van de 155 Nederlandse en 147 buitenlandse joden die in Tilburg met deportatie bedreigd werden, zou 43,8% om het leven komen, bijna allemaal vermoord in de vernietigingskampen. Landelijk gezien en vergeleken met andere Brabantse steden was dit percentage relatief laag. Mogelijk heeft de hoge mate van assimilatie en een bovengemiddeld inkomen van veel Joodse inwoners geleid tot meer mogelijkheden tot onderduik.'[56]

Ad de Beer en Gerrit Kobes van het Regionaal Archief Tilburg becijferen het aantal Joodse slachtoffers in Tilburg op 129.[57] Van de acht Joodse families die voor de oorlog in de Prof. Dondersstraat hadden gewoond, waren er vier geheel of op een enkel kind na uitgemoord: de familie Mendels van nr. 4, de familie Gersons van nr. 11, het echtpaar Gersons van nr. 15 en de weduwe Gersons-Franco van nr. 43. Het echtpaar Weil van nr. 20 was, evenals de families Polak, naar de VS gevlucht, maar telde, net als de families Polak, verscheidene eerste- en tweedegraads familieleden onder de slachtoffers van de nazivervolging. De weduwnaar Joost Pimentel van nr. 67 overleefde de oorlog omdat hij inmiddels hertrouwd was met de niet-Joodse Rie (H.J.) Gerrits.[58] Als we de woonsituatie van 1940 als uitgangspunt zouden nemen, zouden er in de Prof. Dondersstraat ook nog op nr. 15 twee

Portret van Barend Polak (1849-1929) door Piet Slager (1918). Barend Polak had een huidenhandel in de Telegraafstraat. Zijn zoons Max Henri ('Hans') en Alfred namen deze zaak later over. (Coll. Joods Historisch Museum Amsterdam, Bruikleen Heyman-Sanders, Den Haag, jhm-nummer B0176)

'struikelstenen' gelegd kunnen worden, voor Bernard Gersons en zijn echtgenote Friederika Gersons-Gomperts.

Hans Polak, de vader van Bertram, stierf enkele maanden na zijn zoon, op 12 november 1942, in New York aan een hartaanval, slechts 54 jaar oud. Op zijn grafsteen werd de tekst ingebeiteld 'Hij zorgde voor zijn volk', een verwijzing naar zijn grote inspanningen voor zijn geloofsgenoten, vooral de vluchtelingen, voor het uitbreken van de oorlog.[59] Zijn dochters en tweede echtgenote keerden niet terug naar Nederland maar bouwden een nieuw bestaan op in de Verenigde Staten. Alfred Polak en zijn echtgenote keerden wel terug, in december 1946. Ze moesten een proces voeren om het huis terug te krijgen en woonden drie maanden in Hotel Mulders.[60] Ze troffen in hun huis op nr. 73 de inboedel min of meer ongeschonden aan, in tegenstelling tot nr. 77, waarvan vrijwel niets bewaard bleef. Hans' dochter Constance ('Connie') Victor-Polak, in 1941 in New York geboren uit zijn tweede huwelijk met Charlotte Elias, schrijft dat zij weet 'that nothing was left of his [Hans' - AJB] furnishings except for a small chest, and Chanukah menorah which Adah gave me'. Alfred Polak zou in 1956 in Tilburg overlijden; zijn weduwe Seraphina Polak-van Cleeff, die nog presidente van de Women's Zionist Movement zou worden, volgde in 1958 haar dochters naar Israël en overleed daar in 1969.

In maart 1948 kwam Hans' weduwe, Charlotte Polak-Elias, met haar toen zesjarige dochter Constance voor zes maanden naar Nederland om de nalatenschap van haar in Sobibor vermoorde ouders te regelen. Zij verbleef toen enkele weken bij haar zwager Alfred en nadien bij de familie Spiero in de Stationsstraat. Het door haar man gebouwde huis werd toen verhuurd aan twee artsen met hun gezinnen.[61] In 1954 verkochten de weduwe en de dochters van Hans Polak het huis aan dr. V.A.M. (Vic) Terwindt (1916-1993), internist in het Sint-Elisabethziekenhuis, die het op zijn beurt in 1975 overdeed aan drs. H.B.P.A. (Henk) Letschert (1924-1996), de toen net benoemde burgemeester van Tilburg (1975-1988), en zijn echtgenote W.A. (Wally) Letschert-Maschhaupt (1924-2004).

Inmiddels kleeft aan het door Hans Polak gebouwde huis ruim tachtig jaar geschiedenis van lief en leed die het waard is om herinnerd te worden. En dat niet alleen omwille van de doden, maar vooral ook omwille van de overlevenden, zij die de verhalen van hun eigen leven en dat van hun vermoorde verwanten tot op de dag van vandaag kunnen vertellen maar die meteen na de oorlog hun herinneringen bewust of onbewust wegstopten: verschillende overlevenden die ik heb gesproken geven althans aan dat zij jarenlang niet of nauwelijks hebben gesproken over hun Joods-zijn of over hun ervaringen voor en tijdens de oorlog: de drang een nieuw leven op te bouwen en het verleden te vergeten, was groot. Nu echter hebben zij een grote behoefte hun herinneringen te delen met hun familieleden en met wildvreemden zoals ik. Met berusting, maar ook met nog altijd aanwezig verdriet, of uit een behoefte aan *Gutmachung* delen zij hun ervaringen met de naoorlogse generaties. Maar voor de dag waarop dat niet meer zal kunnen, hebben we nu in ieder geval ook de materiële getuigen, bijvoorbeeld in de vorm van 'struikelstenen', kleine monumentjes die de herinnering aan oorlog en vervolging in onze dagelijkse omgeving levend houden. Zoals het een bekend Joods gebruik is om bij een bezoek aan een graf een steen op de grafsteen achter te laten, zo herinnert een 'struikelsteen' aan hen die nooit een graf kregen.

Mijn initiatief om een 'struikelsteen' te leggen voor Bertram Polak wordt op 29 april 2011 voltooid met de feitelijke plaatsing. Zijn naaste verwanten reageren ontroerd en instemmend; velen zullen aanwezig zijn. Zijn nicht Adah Cohn-Polak e-mailde in 2010 vanuit Israël: 'Bertram en ik waren echt goede vrienden en het verdriet over zijn gruwelijk einde zal nooit overgaan. Mijn man, Alfred, en ik vinden het idee van een *Stolperstein* buitengewoon en hopen zeer dat het werkelijkheid zal worden.' Zijn halfzus Constance Victor-Polak, die Bertram nooit heeft gekend, liet weten: 'First off, let me say that I heartily approve of the *Stolperstein* in memory of Bertram. I know how difficult, as you can imagine, it was for Father to leave him behind when they fled Holland in May 1940.' Judith Rothstein-Polak, de jongste dochter van Alfred en dus een nicht van Bertram, liet me weten dat ze dankbaar was 'for all you are doing to keep the memory alive of my beloved cousin Bertram Polak'.

Deze ontroerende reacties sterken me in het idee dat het leggen van 'struikelstenen' in de eerste plaats van belang is als herinnering aan de slachtoffers van vervolging en oorlog, maar ook als concrete mogelijkheid verhalen, ervaringen en emoties van overlevenden en nabestaanden een tastbare plek te geven in onze dagelijkse omgeving. Na de vier 'struikelstenen' voor de

Grootvader Barend Polak (1849-1929), kleinzoon Bertram Polak (1918-1942) en zoon Hans Polak (1888-1942). (Coll. Alfred Piel, Springfield MA, USA)

familie Van Dam in de Dapperstraat en voor Bertram Polak in de Prof. Dondersstraat zou het dus een goed idee zijn dergelijke kleine gedenktekens ook te plaatsen voor de overige Joodse slachtoffers die voor de oorlog in Tilburg woonden: dat zou betekenen dat er nog eens 124 'struikelstenen' geplaatst moeten worden, allemaal monumentjes waaraan hartverscheurende verhalen en indrukwekkende herinneringen vastzitten…

Noten

1 Dit artikel kon alleen maar geschreven worden dankzij de medewerking van velen: van dr. Ad van den Oord, die mij de gegevens van de in de Prof. Dondersstraat in Tilburg woonachtige Joodse gezinnen ter beschikking stelde die hij verzamelde in het kader van zijn onderzoek naar Helga Deen; wijlen Ernst Elzas (1919-2010), die mij in 2003 zijn herinneringen aan de Joodse bewoners van de Prof. Dondersstraat vertelde; Gerrit Kobes van het Regionaal Archief Tilburg (RAT), die mij de persoonsgegevens van de Joodse families in de Prof. Dondersstraat verschafte; dr. Kees Ribbens en Hubert Berkhout van het NIOD te Amsterdam; Raymund Schütz van de Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis; Jan Bader te Breda; en *last but not least*, de verwanten van Bertram Polak: allereerst Steve Jaron (Pittsburgh, PA, USA), achterkleinzoon van Bertrams oom Alfred Polak, die reageerde via de site http://www.joodsmonument.nl; Bertrams oomzegger dr. Alfred Piel (Springfield, MA, USA); Bertrams halfzus Constance Victor-Polak (Furlong, PA, USA); Bertrams neven van moederszijde em. prof. dr. Ralph van Furth (Oegstgeest) en em. prof. dr. Hans Wijnberg (Midlaren); Bertrams nichten van vaderszijde Adah Cohn-Polak (Kiryat Tiv'on, Israel) en Edith Spitz-Polak (Jeruzalem); en mw. dr. Marianne C. van der Plas (Oegstgeest), voor de oorlog bevriend met Edith Spitz-Polak en haar zussen. De genealogische gegevens zijn onder meer ontleend aan de website Akevoth (= sporen): Dutch Jewish Genealogical Data Base http://dutchjewry.org (met dank aan Bertrams achternicht Julie Seijffers, Netanya, Israel).

2 http://nl.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine.

3 Marieke Lauwers, 'Gedenkstenen voor vermoorde Joodse familie', *Brabants Dagblad* 7 april 2010.

4 www.struikelehv.nl.

5 www.joodsmonument.nl.

6 Andere sites zijn bijvoorbeeld www.yadvashem.org en, specifiek voor Tilburg de site over Joodse slachtoffers in en uit Tilburg, te vinden via www.regionaalarchieftilburg.nl en de door Gerrit Kobes samengestelde Lijst van oorlogsslachtoffers in Tilburg (met namen, data en adressen) op http://www.regionaalarchieftilburg.nl.

7 Zij namen deze huidenhandel over van hun vader Barend Polak (Dordrecht 1849 – Tilburg 1929). Deze bouwde in 1896 een woonhuis en aangrenzend pakhuis aan de Telegraafstraat 3 en 1. Zijn twee zonen Alfred en Max Henri legden de eerste steen voor het pakhuis, de twee dochters Emma (Tilburg 1885 – Sobibor 1943) en Roza (Tilburg 1891 – Amersfoort 1963) die voor het woonhuis (zie foto). Voor de graven van de in Tilburg op de Joodse begraafplaats aan de Delmerweg begraven leden van de familie, onder wie de ouders van Alfred en Hans Polak, de echtgenote van de laatste en Alfred Polak zelf, zie Jan Bader, *Verborgen in Brabantse bodem. Joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant* (Tilburg 2002) 101 en de CD-ROM.

8 Edith Spitz-Polak, 'Our escape from the Nazi's' (ongepubliceerde tekst uit 2008). Zie nu S. ter Braake en P. van Trigt, *Leerhandelaar, looier, lederfabrikant. Het succes van Joodse ondernemers in de Nederlandse lederindustrie (1870-1940).* Menasseh ben Israel Studies 3 (Amsterdam 2010).

9 Deze straat werd tussen 1917 en 1929 gebouwd voor gegoede middenstanders en fabrikanten als onderdeel van een nieuwe wijk rondom het in 1927-1928 gebouwde Sint-Elisabethziekenhuis (gesloten in 1982).

10 De Lugt (uit Bentveld) bouwde ook in 1926-1927, voor de familie F.A.J.M. van Spaendonck-Loven, het huis Rosegaerde aan Sint-Josephstraat 93, op de hoek met de Prof. Dondersstraat. Ook tekende hij voor de huizen op Prof. Dondersstraat nr. 70 (1922-1923, echtpaar I.J.H.C. Wouters-Brands), nr. 46 (1929; het 'Zonnehuis', voor de familie J.A.C.M. Wouters-Mutsaerts) en nr. 48 (jarenlang bewoond door mr. B.J.M. van Spaendonck en zijn gezin).

11 Dezelfde architect bouwde voor de eveneens Joodse broers Sally en Bernard Gersons een twee-onder-een-kap-woning aan Prof. Dondersstraat 11 en 15. Uit bijgelovigheid sloeg men nummer 13 over! De architect was een oom van de echtgenote van Sally Gersons en een broer van de eveneens in de straat woonachtige Adele of Aaltje Gersons-Franco; zodoende kwam hij wellicht aan zijn opdrachten in de Prof. Dondersstraat.

12 Het betrof de helft van een dubbel woonhuis dat in 1914 werd gebouwd voor wollenstoffenfabrikant Van Eijl. Volgens het bevolkingsregister woonde de familie Polak hier vanaf januari 1917 .

13 Bader, *Verborgen in Brabantse bodem*, 101.

14 Informatie afkomstig van Ad van den Oord: voor het penningmeesterschap zie onder meer A.J.A.C. van Delft 'Iets over de Joodsche Gemeente te Tilburg', *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* 48 nr. 47 (20 januari 1933) (RAT, Documentatie Tilburg 382); op 28 oktober 1934 werd M.H. Polak herkozen als kerkbestuurder (RAT, Archief Israëlitische Gemeente Tilburg (AIGT), inv. nr. 9). Ook in 1937 lijkt hij, gezien de correspondentie, nog altijd kerkbestuurder. In oktober 1939 is M.H. Polak nog altijd penningmeester en ook voorzitter van het armbestuur van de Joodse gemeente (RAT, AIGT, inv. nr. 29). Zie ook Bader, *Verborgen in Brabantse bodem*, 101.

Het in 1923 gebouwde huis van Alfred Polak en Seraphina Polak-van Cleeff aan de Prof. Dondersstraat 73 in 2011. (Foto auteur)

De Magen Davied, de davidster, verwijzend naar het zionisme van de bewoners. Detail naast de voordeur van het huis aan de Prof. Dondersstraat 73. (Foto auteur, 2011)

15 Zie Ad van den Oord, *Vervolgd en vergeten. Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945* (Oisterwijk 1998) 11; idem, 'De joodse gemeenschap in Tilburg', op www.advandenoord.nl. Zie RAT, Archief van de Israëlitische Gemeente Tilburg 1817-1941 inv. nr. 227a; e-mails Ad van den Oord, 9 maart 2003 en 17 september 2010.

16 Voor dit en het volgende zie Ad van den Oord, Ronald Peeters en Ton Wagemakers, 'Helga Deen 1925 – 1943. Een levensverhaal van achttien jaar, drie maanden en zeven dagen' in: Helga Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen - 1943* (Amsterdam 2007) 97-136, 104-106; Van den Oord, 'De joodse gemeenschap in Tilburg'.

17 Van den Oord, Peeters en Wagemakers, 'Helga Deen', 113; over de aanstelling van De Wilde in 1929: *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* 45 nr. 10 (1929) 3.

18 Gesprek 3 januari 2011. Marianne C. van der Plas is een dochter van J.L. van der Plas (1876-1958), rijksontvanger der belastingen in Tilburg, en de Joodse M.S. de Vries (1883-1977) en woonde sinds 1927-1928 aan het toenmalige Boerhaaveplein 2 (thans Spoorlaan 90).

19 De in Duitsland geboren en vanaf 1933 in Tilburg woonachtige Helga Deen werd met haar ouders en broer op 16 juli 1943 in Sobibor vergast. Zie Helga Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen - 1943* (Amsterdam 2007) . Het parkje naast de Tilburgse synagoge aan de Willem II straat draagt sinds 2008 haar naam.

20 Emanuel Mendels (Almelo 22 oktober 1893 – Sobibor 9 april 1943) woonde vanaf 1930 aan de Prof. Dondersstraat en verhuisde in 1935 met zijn gezin naar de Bredaseweg 422. Toen zijn huis in 1940 werd gevorderd door de Wehrmacht, verhuisden zij naar de Goirleseweg 60. Na hun arrestatie in september 1942 werden Mendels, zijn echtgenote Martha Mendels-van Engel, twee van zijn drie dochters (Kitty en Catharina ofwel Riny) en een zoon Donald in 1943 vermoord in Sobibor. Alleen dochter Martha overleefde (www.joodsmonument.nl/person/447270 en www.regionaalarchieftilburg.nl; informatie van Gerrit Kobes op basis van Gezinskaarten Tilburg 1921-1939, 65/3; informatie van dr. Marianne C. van der Plas, 3 januari 2011).

21 Sally Gersons (Tilburg 29 februari 1892 – Bergen-Belsen 17 februari 1945) was gehuwd met zijn nicht Davida Gersons-Gersons (Tilburg 24 augustus 1901 – Bergen-Belsen 26 april 1945); ook hun zoon Robert Louis (Tilburg 22 juli 1928 – Bergen-Belsen 10 april 1945) overleefde de Holocaust niet. Bernard Gersons (Tilburg 15 februari 1888 – Velzen Lüneburg 13 april 1945) was handelaar in wolafval en getrouwd met Friederika Gersons-Gomperts (Amsterdam 3 juni 1895 – Bergen-Belsen 2 februari 1945). Hun dochters Elly en Helen overleefden de oorlog. Friederika Gersons-Gomperts was een zus van Julie Elzas-Gomperts, de moeder van Ernst Elzas. Zie M. Wolff, *De nakomelingen van Wolff ben Eleazar en Moshe ben Gompertz Halevi, 1695-1995* (Arnhem 2001) 80; Zie www.joodsmonument.nl ; informatie van Gerrit Kobes op basis van het bevolkingsregister van Tilburg 1921-1939, 7/25 en 42/189.

22 Van den Oord, *Vervolgd en vergeten*, 11. Zie voor Max Weil (Straatsburg 10 september 1882 - New York 23 oktober 1943) www.advandenoord.nl. Ook andere familieleden, namelijk zijn zwager Otto Max Mayer en diens echtgenote Erna Mayer-Oppenheimer uit Lorsch, vonden bij hem tijdelijk onderdak. Zij waren tussen 1939 en 1942 woonachtig in Oisterwijk. Ook dit echtpaar kwam om, evenals hun zoon Friedrich (zie www.joodsmonument.nl; Van den Oord, *Vervolgd en vergeten*, 26, 39, 44; e-mail Ad van den Oord, 9 maart 2003; informatie van Gerrit Kobes op basis van het bevolkingsregister van Tilburg 1921-1939, 2/193).

23 Ook Adele of Aaltje Gersons-Franco (Tiel 18 oktober 1864 – Sobibor 2 april 1943) verhuisde in 1937 naar Amsterdam, vermoedelijk met haar schoonzoon en dochter Davida mee, en overleefde de Holocaust niet (http://www.joodsmonument.nl/person/543972).

24 Joseph Isaac (Joost) Henriques (of Henriquez) Pimentel (Amsterdam 1877-1958) en zijn echtgenote Helena Henriques Pimentel-Haagman (Antwerpen 1867 – Tilburg 1939) woonden voordien aan de Oude Bosscheweg en verhuisden in 1938 naar de J.P. Coenstraat 15 (gesprek met Ernst Elzas, 9 september 2003; e-mail van Ad van den Oord, 24 november 2004; informatie van Gerrit Kobes op basis van het bevolkingsregister van Tilburg 1921-1939, 60/9; informatie van dr. Marianne van der Plas, 3 januari 2011).

25 Gesprek met Ernst Elzas, 9 september 2003; zie ook Annelies [Elzas-] Nolet, *Mazzeltof: Roman* (Amsterdam 2002) , dat gebaseerd is op de herinneringen van haar echtgenoot Ernst Elzas; Van den Oord, Peeters en Wagemakers, 'Helga Deen', 105-106.

26 *Nieuwe Tilburgsche Courant* 14 februari 1935 op http://kranten.kb.nl.

27 Van den Oord, Peeters en Wagemakers, 'Helga Deen', 113.

28 Van den Oord, 'De joodse gemeenschap in Tilburg'.

29 Dit en het volgende is gebaseerd op Edith Spitz-Polak, 'Our escape from the Nazi's'; idem, 'De vlucht van fam. Alfred Polak naar Engeland'.

30 E-mail van Gerrit Kobes, 17 augustus 2010; www.joodsmonument.nl/person/447182. Blum werd geboren in Rheingönheim (Duitsland) op 28 januari 1905. Alle Duitse Joden moesten in het Derde Rijk verplicht de extra voornaam 'Israël' aannemen; alle Joodse vrouwen de naam 'Sarah'.

31 E-mail Adah Cohn-Polak, 18 september 2010: 'Vader en Oom Hans hadden zeer toegewijd personeel, dhr. Appels, die de boekhouder was, en juffrouw Muskens, die ook tijdens en na de bezetting op het kantoor werkten.' Op de kaart van Bertram in de Joodsche-Raadcartotheek staat 'handelaar' vermeld (Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg). In het NIOD berust een lijst van de bezetter van Joodse firma's met daarop de 'fa. B. Polak', gevestigd op Telegraafstraat 1-3 in Tilburg (NIOD, AGFW, inv. nr. 778, Den Haag 8-11-1940, Aktenvermerk, Arisierung in der Lederwirtschaft). Als opmerking staat erbij: 'in überseehandel liquidationsreif aber im Zahmhäutehandel (un?)entbehrlich' (informatie van dr. Serge ter Braake). Zie ook Nationaal Archief, Den Haag, Reichskommissariat in den besetzten Niederländischen Gebieten – Feindvermögensverwaltung, 1940-1945, nummer toegang 2.08.68, inventarisnummer 798: dossier over de jaren 1940-1943 inzake de Firma Bertram Polak, Tilburg, met als 'Inhaber' Alfred en Max Henri Polak, 'beide New York', en als 'Verwalter' Johannes O. Glas te Amsterdam.

32 E-mail van Gerrit Kobes, 17 augustus 2010; gesprek met Ernst Elzas, 9 september 2003; voor De Wit zie www.joodsmonument.nl/person/447203; A. de Beer en G. Kobes, *Het leven gebroken. De geschiedenis van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting om het leven kwamen* (Tilburg 2002) 37. De Wit werd op 5 april 1911 geboren in Amsterdam als zoon van Nathan de Wit en Henriëtte Wolf en werd na 17 juli 1942 in Auschwitz vermoord. In 1937 was hij voorzitter van Vereeniging Achdoeth Tilburg, opgericht op 1 november 1936, met als doel 'saamhoorigheidsgevoel en de gezelligheid in Joodsche kring te bevorderen door het organiseeren van lezingen, gezellige avonden, enz.' (RAT, AIGT, inv. nr. 226; e-mail van Ad van den Oord, 17 september 2010). Het pand Spoorlaan 96 is in de jaren zeventig afgebroken. Het stond ter hoogte van het huidige pand Spoorlaan 396, schuin tegenover het huidige station (met dank aan Rob van Putten).

33 Brief van L.A. Kop te Geleen aan het Nederlandse Rode Kruis d.d. 1 juni 1946 (Afdeling Oorlogsnazorg Rode Kruis); De Beer en Kobes, *Het leven gebroken*, 37. Emmy Rosa Hartog werd op 20 november 1911 geboren te 's-Gravenhage; hun dochtertje Henriëtte werd geboren op 11 april 1939 te Tilburg.

Het in 1896 gebouwde woonhuis van Barend Polak en zijn echtgenote Albertine Levy met pakhuis aan de Telegraafstraat 1-3 in Tilburg. De eerste steen van het woonhuis werd gelegd door de dochters Emma en Roza, die van het pakhuis door de zonen Alfred en Max Henri ('Hans'). (Coll. RAT)

De eerste stenen van woonhuis en pakhuis van Bertram Polak aan de Telegraafstraat 1-3. (Foto resp. Jan Stads, 2006 en auteur, 2010)

34 RAT, Database oorlogsslachtoffers G. Kobes en e-mails van Gerrit Kobes van 13 en 15 september 2010.

35 Gesprek met Ernst Elzas, 9 september 2003; Edith Spitz-Polak, 'De vlucht van fam. Alfred Polak naar Engeland' noemt 'December 1941 (?)'. De Beer en Kobes, *Het leven gebroken*, 37, baseerden zich eveneens op de herinneringen van Elzas, die het jaar 1941 noemde.

36 Edith Spitz-Polak, 'De vlucht van fam. Alfred Polak naar Engeland'.

37 Brief van L.A. Kop te Geleen aan het Nederlandse Rode Kruis d.d. 1 juni 1946 (Afdeling Oorlogsnazorg Rode Kruis).

38 Vastgelegd in E.P. Weber, *Gedenkboek van het "Oranjehotel". Celmuren spreken, gevangenen getuigen, onze gevallen verzetshelden* (Amsterdam 1947 eerste druk; herdrukken 1947 en Amstelveen 1982) 96. Met dank aan dr. Kees Ribbens (NIOD te Amsterdam).

39 www.joodsmonument.nl/person/447290. Hij werd geboren te Düsseldorf op 7 juli 1913 en werd op 17 augustus 1942 (dezelfde dag als Bertram) vermoord te Auschwitz. Zij werd op 21 november 1920 geboren te Den Haag en stierf in Mauthausen op 19 maart 1945. Voor Franz Robert Spier en zijn ouders werden op 4 april 2007 *Stolpersteine* geplaatst in de Trompeterallee te Wickrath (Mönchengladbach).

40 De Beer en G. Kobes, *Het leven gebroken*, 37. In het in het NIOD berustende rapportenboek van de Tilburgse politie komt het echtpaar Spier eenmaal ter sprake, namelijk wanneer de *Sicherheitspolizei* 's-Hertogenbosch op 6 januari 1942 navraag naar hen doet, aangezien Spier 'al eenigen tijd weg was'. De dienstbode, mejuffrouw M.L. Beurskens, kon de politie melden dat zij 'in December [1941] met vacantie (was) gegaan (…) en op 13 December 1941 naar Tilburg terug (was) gekomen en bij Spier niemand thuis (had) getroffen' (mededeling per e-mail van H. Berkhout (NIOD) d.d. 11 oktober 2010).

41 Indien niet nader aangegeven, zijn deze gegevens afkomstig uit hun dossiers bij de Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis, waaruit de relevante gegevens mij op 27 oktober 2010 ter beschikking werden gesteld door Raymund Schütz van deze afdeling. Het gaat hierbij om brieven om inlichtingen geschreven door de al genoemde L.A. Kop (d.d. 1 juni 1946) en door Louis Bendien, vader van Justine (d.d. 3 juni 1947, 14 en 25 januari 1949), de naoorlogse persoonsdossiers en de in 1942 aangelegde Joodsche-Raadcartotheek (waarin een extra werkkaart zit voor Alfred de Wit omdat er in 1943 bij de Joodsche Raad, afdeling Algemene Voorlichting, in Amsterdam geïnformeerd was naar zijn lot).

42 Volgens de gegevens van het Rode Kruis, meegedeeld door Raymund Schütz (e-mails van 27 oktober en 5 november 2010).

43 Brief van L.A. Kop te Geleen aan het Nederlandse Rode Kruis d.d. 1 juni 1946 (Afdeling Oorlogsnazorg Rode Kruis). Volgens die brief stond De Wit in Kamp Amersfoort vermeld als 'Schutzhäftling A.S. de Wit Block 3 B No. 987'. Deze gegevens komen kennelijk uit een brief die De Wit naar Kop stuurde.

44 Zie www.kampamersfoort.nl.

45 Op hun kaarten uit Joodsche-Raadcartotheek is na de oorlog voor de drie mannen voor het transport uit Amersfoort dezelfde datum (16 juli 1942) opgetekend, ontleend aan 'lijst 0160'. Het laatste levensteken van Alfred de Wit was een brief waarin hij antwoordde op een brief van 11 juni 1942, waarboven hij echter geen datum vermeldde (Brief van L.A. Kop te Geleen aan het Nederlandse Rode Kruis d.d. 1 juni 1946 (Afdeling Oorlogsnazorg Rode Kruis)).

46 Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg, Checking report no. T 34 276 d.d. 14 maart 1951 voor Bertram Polak.

47 www.kampamersfoort.nl/zhijd1.html geeft de datum 17 juli; zie echter Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg, verklaring van J. van de Vosse d.d. 15 januari 1948 inzake Alfred de Wit, bestemd voor 'Mej. M. de Wit, Heerengracht 52, Den Haag'. Daarin wordt verwezen naar 'een lijst, oorspronkelijk dragende de ondertekening 'der Leiter der Abt. I.A. Stark S.S. Unterscharführer' waarop op p. 11 Alfred de Wit wordt vermeld als zijnde 'op 17 Juli 1942 in Auschwitz (…) binnengevoerd'.

48 E-mail van Raymund Schütz van 27 oktober 2010.

49 Website 'Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau' op http://en.auschwitz.org.pl, waar staat 'Polak, Bertram, Tilburg, b.1918-03-29 (Tilburg), denomination: mosaisch, remarks: zm.1942-08-17 w Auschwitz'; en Polak, Bertram, b.1918-03-29, camp serial number:48321; ook bevindt zich 'In the Archives and integrated digital collection (…) more than one document for this person' (e-mail van Ad van den Oord, 17 september 2010).

50 Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg, verklaring van J. van de Vosse d.d. 15 januari 1948 inzake Alfred de Wit, bestemd voor 'Mej. M. de Wit, Heerengracht 52, Den Haag'.

51 Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg, Checking report no. T 34 276 d.d. 14 maart 1951 voor Bertram Polak: "OCC 2/1 Auschwitz, Veränderungsmeldungen, Stärke vom 16.-17. August 1942. Verstorbene Häftlinge". De kaart uit de Joodsche-Raadcartotheek van Franz Spier geeft de naoorlogse aantekening '16/17-8-'42 overl. in Auschwitz'. Zijn kampnummer was 48.360.

52 www.joodsmonument.nl/person/447204. Zie voor hem ook www.yadvashem.org onder zijn naam: volgens die gegevens staat zijn dood genoteerd in The State Museum Auschwitz-Birkenau, Auschwitz Death Registers, no. 21393/1942. Zijn nicht Tamar Amram (Israel), dochter van Bertrams tante Roza Sanders-Polak, plaatste aanvullende informatie over hem op de laatstgenoemde site.

53 Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg, verklaring van J. van de Vosse d.d. 15 januari 1948 inzake Alfred de Wit, bestemd voor 'Mej. M. de Wit, Heerengracht 52, Den Haag'; www.joodsmonument.nl/person/447203 geeft 17 juli 1942 als sterfdatum, de datum van de vermeende aankomst in Auschwitz. Zijn kaart uit de Joodsche-Raadcartotheek vermeldt de naoorlogse aantekening 'D 7-9-1942' met een vraagteken. Zijn kampnummer was 48.499.

54 Haar gevangenenkaart wordt bewaard door de Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis.

55 E-mail van Ad van den Oord, 9 maart 2003: RAT, Archief Almij, 1056 inv. nr 3. Ook in de huizen van niet-Joodse inwoners van de Prof. Dondersstraat werden Duitse soldaten ingekwartierd. Zo was nr. 46 (familie Wouters-Mutsaerts) in gebruik als officiersmess (gesprek met Joos Taminiau-Bedaux, 28 september 2010).

56 Ad van den Oord, 'De joodse gemeenschap in Tilburg', op www.advandenoord.nl.

57 De Beer en Kobes, *Het leven gebroken*, 57-61, met corrigerende e-mail van Gerrit Kobes van 13 september 2010.

58 Pimentel woonde in 1942 in de J.P. Coenstraat 15 en had op 10 november 1942 een *Sperr* vanwege zijn werkzaamheden voor de Joodsche Raad (RAT, Archief Gemeentepolitie, aanvulling 2, gegevens over Joodsche Raad; e-mail Ad van den Oord, 17 september 2010). Hij werd wel geïnterneerd in Westerbork maar hoefde niet op transport (mededeling dr. Marianne C. van der Plas, 3 januari 2011).

59 Gesprek met Constance Victor-Polak, 27 september 2010.

60 Volgens Joos Taminiau-Bedaux (gesprek 28 september 2010) woonde er in of na de oorlog aanvankelijk Frits Diepen, waarna het huis werd toegewezen aan prof. dr. Frans (F.J.H.M.) van der Ven (1907-1999) en zijn echtgenote Leen van der Ven-Willekens (1913-2009) en haar ouders, het echtpaar Willekens-van Beurden. Het was bij mevrouw Van der Ven dat Alfred en Seraphina Polak in december 1946 aanbelden.

61 Het ging om de GGD-arts Hans Hoek, zijn echtgenote en drie zonen, en om de in het Elisabethziekenhuis werkzame anesthesiste mw. H.H.J. Korsten met haar echtgenoot en twee zonen (gesprek met mw. Tine Terwindt, 23 oktober 2004).

Over koffiehuizen, herbergen en handboogschieten

De geschiedenis van handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg

Thijs Kemmeren*

** Drs. Thijs Kemmeren heeft een proefschrift in voorbereiding over de sociaal-maatschappelijke betekenis van sport in Tilburg, 1844 - 1971. Hij doceert (internationale) sportmarketing en citymarketing aan de opleidingen SPECO (Sport Economie en Communicatie) en JCU (Johan Cruijff University) van Fontys Economische Hogeschool Tilburg.*

Het moet in de herberg annex koffiehuis van Frans Daniels op 't Goirke in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw dagelijks een drukte van belang zijn geweest. Het etablissement van Wouterus Franciscus Daniels in de Goirkestraat was de centrale ontmoetingsplaats van het nieuwe industriegebied van Tilburg.

In zijn koffiehuis waren volgens de opgaven van het adresboek van 1879 veel organisaties en verenigingen gevestigd: de sociëteiten Amicitia en Concordia hielden hier hun bijeenkomsten, de Liederentafel Goirkes Zangschool en harmonie Orpheus musiceerden en de handboogschietverenigingen Toujours Content en De Vriendschap beoefenden in het voorjaar en de zomer de edele handboogsport.

Inleiding

In de historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis is weinig aandacht geschonken aan de betekenis die de aloude (volks)sporten en vermaken hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse sportcultuur. De rol die koffiehuizen, cafés en andere etablissementen spelen en speelden is ook internationaal nauwelijks onderwerp van historisch onderzoek geweest terwijl deze uitgaansgelegenheden van oudsher een zeer belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van sport.[1] De betekenis is tweeledig. De uitbaters waren en zijn niet alleen actief in de organisatie van sportachtige vermaken en sportactiviteiten maar hebben ook ingespeeld op de behoefte van de toeschouwer om voor, tijdens en na de wedstrijd onder het genot van een drankje te praten over de activiteit. En de sporter zelf sprak en spreekt tijdens de zogenaamde derde helft vaak nog urenlang na. Ook in onze tijd is de derde helft voor velen misschien wel de belangrijkste reden om de eerste en tweede helft te spelen. Je sport immers niet alleen omdat het gezond is en je wilt presteren, maar vooral ook om anderen te ontmoeten.

Pieter Breuker, een van de weinigen die zich bezighouden met de Nederlandse sportgeschiedenis van de negentiende eeuw, heeft recentelijk het ontstaan van de moderne sportwereld vanuit twee verschillende werelden beschreven. Het gaat daarbij om een traditionele, conservatieve (volks)sportwereld, die hechtte aan tradities en al eeuwenlang bestond, en een moderne, vernieuwende, negentiende-eeuwse, die het speelterrein van de stedelijke elite was.[2] Een van die traditionele sportieve vermaken was het handboogschieten, eeuwenlang beoefend en georganiseerd door aloude schuttersgilden.

De eerste moderne handboogschietverenigingen vormden onderdeel van sociëteiten in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Ze ontstonden menigmaal vanuit de wegkwijnende schuttersgilden, die hun functie hadden verloren. Deze eerste verenigingen werden aanvankelijk bemand door de bovenlaag van de bevolking, maar al spoedig trad het trickle down-effect op en was de beoefening toegankelijk voor brede lagen van de bevolking. Vele verenigingen

Voor- en keerzijde van de bronzen penning, uitgegeven door de op 16 september 1844 opgerichte handboogschutterij Honos Alit Arcum te Tilburg, ter ere van haar beschermheer koning Willem II. De koning woonde regelmatig schietwedstrijden bij en oefende zich in het handboogschieten. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

hadden hun thuis in koffiehuizen, cafés en kroegen.[3]
Het handboogschieten vormde een brug tussen beide door Breuker genoemde sportwerelden, en groeide uit tot een moderne sport met vastgestelde spelregels, competitie en een sportbond.
Handboogschieten bleek geen dure vorm van vrijetijdsbesteding. Dat juist in de nieuwe wijken van Tilburg, waar de fabrieken stonden van de zich sterk ontwikkelende textielstad, veel handboogschietverenigingen werden opgericht, is niet verrassend.
Tilburg was op weg een moderne industriestad te worden en haar inwoners waren op zoek naar nieuwe sociale verbanden. Zij vonden die onder andere in de handboogschietverenigingen. Dit artikel gaat in op de ontwikkeling van het traditionele handboogschieten tot een veel beoefende sport in Tilburg in de tweede helft van de negentiende eeuw en de rol die de vele koffiehuizen en herbergen daarin speelden.

Van gilde naar handboogschietvereniging

De sociaal-maatschappelijke betekenis van de traditionele schuttersgilden verminderde en verschoof naar een meer private, nadat deze organisaties in de Napoleontische tijd hun publieke functie hadden verloren.[4] De bescherming van steden en dorpen werd overgenomen door een nieuw veiligheidsapparaat. De schuttersgilden kregen een steeds minder prominente plaats en velen die oorspronkelijk lid waren van een gilde, stapten over naar een van de nieuwe handboogschietverenigingen. De notabelen van de steden ontmoetten elkaar in de meer moderne sociëteiten, terwijl de gegoede middenstand vooralsnog lid bleef van de traditionele gilden.[5] De overgang van de gewoontes en tradities van de gilden naar de strak gereglementeerde wedstrijdsport verliep geleidelijk en vele gewoontes werden overgenomen. Zo kenden (en kennen) veel handboogschietverenigingen een teerdag, hielden zij voorafgaand aan een concours, parades en optochten door hun stad of dorp en beloonden zij de winnaars met medailles.[6] Daarbij manifesteerde zich de sociaal-maatschappelijke betekenis van de sport steeds sterker. Maar ook sportief gezien maakte het handboogschieten een belangrijke ontwikkeling door. De aloude gildeactiviteit groeide uit tot een sport, met gestandaardiseerde regels, competities, een organisatiestructuur, met verenigingen en een bond, en uiteindelijk kreeg het de status van een Olympische discipline.[7,8]
Het sociëteitsleven kwam tot bloei in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het einde van de achttiende eeuw waren de sociëteiten mannengezelschappen, waarin vooral over politiek werd gesproken. De "nieuwe" sociëteiten ontwikkelden zich tot ontmoetingsplaatsen en gezelligheidsverenigingen voor de bovenlaag van de samenleving. Die bovenlaag bestond meer en meer uit de nieuwe economische elite: fabrikanten, handelslieden en hoogopgeleiden. De leden vulden hun avonden met praten, lezen van boeken, kranten en tijdschriften en met dammen, schaken, beugelen, biljarten, kaarten, kegelen en handboogschieten. In Noord-Brabant stonden deze sociëteiten vaak aan de basis van de eerste handboogschietverenigingen.

Handboogschutterijen in Noord-Brabant

Vanaf ongeveer de jaren veertig van de negentiende eeuw werden in Noord-Brabant vele handboogschutterijen opgericht. Het *Jaarboek der Boogschutterijen*, in 1847 en 1849 uitgegeven door A. van der Mast, geeft een overzicht van alle Nederlandse handboogschutterijen.[9] Nederland telde in 1847 132 handboogschietverenigingen, waarvan 55 in Brabant. Het onderzoek van Van der Mast zal niet volledig zijn geweest, maar het maakt duidelijk dat veruit de meeste handboogschutterijen in Noord-Brabant gevestigd waren.
In de jaren dertig en veertig ontstonden de eerste moderne handboogschutterijen als onderafdeling van de nieuwe sociëteiten. In Eindhoven richtten leden van sociëteit de 'Harmonie' in 1834 de handboogschietvereniging 'Amicitia Dulcius Nihil' ('Niets is aangenamer dan Vriendschap') op en leden van de Bossche sociëteit 'De Unie' volgden dat voorbeeld in 1837.[10] De Unie besloot een handboogschutterij op te richten, die het initiatief nam tot de organisatie van regionale en een paar jaar later zelfs nationale concoursen.[11] Bij de opgave die de secretaris van de 'De Unie' in 1847 aan Van der Mast deed, gaf hij aan dat de sociëteit de schutterijen opnieuw tot leven had gebracht in de Brabantse steden: immers, behalve op het platteland, bestond er geen handboogschieten meer. 'De Unie'

← *(p.15)* *De Oude Markt omstreeks 1860. Rechts herberg De Gouden Leeuw, waar het handbooggilde Sint Sebastiaan in de negentiende eeuw thuis was. (Coll. RAT)*

beschouwde zich *'als de moeder, de bakermat en den oorsprong van die aangename en schoone uitspanning welke thans zo algemeen in de provincie verspreid is.'*[12]

Op 26 augustus 1844 organiseerde 'De Unie' in Den Bosch een Nationaal Concours voor handboogschutterijen. Aanwezig waren negentien verenigingen, voornamelijk uit Noord-Brabant. De wedstrijden werden voorafgegaan door een plechtige optocht van de deelnemers, die met hun vaandels en banieren door een versierde stad liepen. De carillons van de St. Jan klonken, de kerkklokken luidden en de kanonnen schoten.[13] De optocht werd door duizenden gadegeslagen. De Brabantse hoofdstad vierde volop feest. In zijn slottoespraak herinnerde de burgemeester eraan dat de schutterijen vanaf de Middeleeuwen het vaderland met pijl en boog hadden verdedigd. Een groots vuurwerk vormde het slot van het concours.[14]
Uit Tilburg namen leden van de in 1840 opgerichte sociëteit 'Philharmonie' deel aan de festiviteiten en de wedstrijden. De Tilburgse deelnemers wonnen een zilveren medaille. Philharmonie was een gezelschap waarvan alleen mannen, na ballotage, lid konden worden.[15] De leden behoorden tot de bovenlaag van de Tilburgse samenleving, een samenleving die aan de vooravond stond van urbanisatie en industrialisering. Na thuiskomst uit Den Bosch besloot het bestuur van 'Philharmonie' een onderafdeling ten behoeve van het handboogschieten op te richten. Het bestuur realiseerde zich kennelijk dat het vermaak niet alleen een spannende en aangename bezigheid was, maar ook dat ontmoetingen met handboogschutters uit andere steden tot interessante (commerciële) contacten kon leiden. De nationale concoursen boden de mogelijkheid om het imago van de stad aan de andere elitaire deelnemers te presenteren en middels de optochten maakten de gezelschappen de verhoudingen in de stad heel duidelijk. De optocht werd gehouden in de stad, maar de wedstrijden en het afsluitende diner achter gesloten muren.[16] Het bestuur van de Philharmonie besloot onmiddellijk een handboogschutterij op te richten als onderafdeling van de societeit. Kantonrechter J.A. Mutsaers, de latere minister, kon op 25 november 1844 het door het Ministerie van Justitie goedgekeurde reglement voorleggen aan de vergadering en tevens melden dat Koning Willem II beschermheer was van Honos Alit Arcum.

De sociëteit Philharmonie aan de Kloosterstraat in 1957. (Coll. RAT)

De eerste handboogschietverenigingen in Tilburg

Het handboogschieten werd in Tilburg al heel lang beoefend bij het aloude gilde St. Sebastiaan. St. Sebastiaan had zijn gildehuis lange tijd in herberg De Gouden Leeuw, in de negentiende eeuw verhuisde het gilde naar de herberg van H. Dielissen in Villa Nova op Den Heuvel. Dit in 1617 opgerichte gilde, speelde een belangrijke rol bij de oprichting en ontwikkeling van de nieuwe handboogschutterijen die vanaf 1844 het levenslicht zagen.
Honos was niet de allereerste moderne handboogschietvereniging in de stad. Dat was De Roos, opgericht op 17 juli 1844 ten huize van P. van Dun op het Goirke. Van Dun was lid van het gilde St. Sebastiaan en bracht de nieuwe handboogschutters de eerste beginselen bij van sport. De eerste leden van De Roos waren de nieuwe fabrikanten die zich op het Goirke vestigden, zoals de textielondernemers Van Dijk, Mutsaers, Swagemakers, Pessers en De Wijs.[17] Sommigen, zoals Christiaan de Wijs, waren lid van de sociëteit Amicitia. Het Goirke ontwikkelde zich in de jaren veertig tot een voor die tijd modern industriegebied met veel textielindustrie, maar ook met een nieuwe middenstand, en de nieuwe bewoners hadden kennelijk behoefte aan een ontmoetingscentrum. *De Noord Brabander* verwoordde de eerste bijeenkomst als volgt:

TILBURG. Op den 7n. Augustus 1844, hadden de leden van het schutters-gezelschap de Roos, (op den 17n. der vorige maand te Tilburg, ten huize van P. van Dun op het Goirke, opgerigt) het genoegen te wedijveren naar het koningschap, naar welke eer door de gezamenlijke leden, met veel geestdrift werd gedongen, tot dat eindelijk na eenen herhaalden wedstrijd, de overwinning werd behaald door den heer L. Wassen, die door de leden der schutterij met veel toejuiching als koning van de schutters, is geproklameerd geworden. Intusschen hebben de schutters met hunnen koning aan het hoofd nog eenige genoegelijke oogenblikken met schieten doorgebragt, tot dat in dien avond een heerlijk soupée werd aangerigt, welk met eene gepaste vrolijkheid, de beste orde en met het grootste genoegen, een einde aan dit aangenaam schuttersfeest heeft gemaakt.[18]

Uit het verslag blijkt dat de gewoontes van de traditionele gilden werden overgenomen, zoals het koningschieten en het feestelijk diner na afloop. Het accent lag nog niet op de wedstrijdsport maar op de gezelligheid.
In 1844, om precies te zijn op 1 oktober, werd nog een derde vereniging opgericht: Oefening en Vermaak. De handboogschietvereniging vond haar thuisha-

ven in het koffiehuis van Cornelis Denissen aan de Noordhoek. Oefening en Vermaak bestond voornamelijk uit leden van de gegoede middenstand uit het centrum van Tilburg zoals horlogemaker Panhuijzen, boekhandelaar F. van der Voort en timmerman Johannus van den Berg. Oefening en Vermaak was, net als De Roos betrokken bij het eerste nationale concours dat Honos Alit Arcum in Tilburg in 1845 organiseerde. Voorafgaande aan dit concours werd, analoog aan het concours in Den Bosch, een optocht door Tilburg gehouden waardoor ook de "gewone" Tilburgers kennismaakten met het moderne fenomeen. Het concours was een groot succes zoals blijkt uit een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant.*

TILBURG , 2 September 1845.

De op gisteren gehouden wedstrijd naar de door het onder 's konings bescherming staande gezelschap Honos alit arcum uitgeloofde medaille en eerekruis, heeft een feest opgeleverd, dat een ieders verwachting verre heeft overtroffen.
Zestien schutterijen hebben naar de prijzen komen dingen; de ware plegtighèid nam een aanvang met het afhalen van den schutterkoning, door de kommissie uit het bestuur met het vaandel, wordende de decoratien en premiën gedragen op een prachtig geborduurd kussen, liggende op eene expres daartoe vervaardigde baar. De stoet werd voorafgegaan door een detachement Lanciers en twee pelotons stedelijke schutterij, met de Tilburgsche Harmonie aan het hoofd. In de sociëteitszaal Philharmonie gekomen zijnde, heeft de president van het concours gevend gezelschap de onderscheiden beschermheeren, kommissarissen, dignitarissen en scherpschutters hartelijk verwelkomd, daarna werd het bal geopend en heeft de wedstrijd onder het luiden der klokken en het lossen des geschuts een aanvang genomen en onder afwisselende muziek tot omstreeks 6 ure in den avond voortgeduurd, zijnde alstoen gebleken, dat de schutterij de Vriendschap, gevestigd te Stratum, zich de gouden medaille had waardig gemaakt; dat die van St. Sebastiaan te Oorschot en die van Breda, onder de zinspreuk de Vriendschapskring, een gelijk aantal punten hadden geschoten, en alstoen, ter bekoming der zilveren medaille, andermaal zijn in het strijdperk getreden, waarbij die aan Oorschot is ten deel gevallen. Het fraaije eerekruis, voor hem, die van alle de strijders do meeste punten schoot, is behaald door den beroemden schutter R. Moonen, behoorende tot de schutterij, welke de gouden medaille heeft bekomen.
Door het klokkengelui en het gebulder van het kanon werd het oogenblik van de uitreiking der medailles en het eerekruis aangekondigd. De burgemeester zelf verrigtte die uitreiking, onder het houden eener gepaste aanspraak.
Heden voormiddag ten 10 ure is door de alhier gevestigde handboogschutterijen, onder de zinspreuk Honos Alit Arcum, St. Sebastiaan, Oefening en Vermaak en de Roos, aan de bekroonde schutterijen, voorafgegaan door de muzijk, een pas de conduite tot buiten de stad gegeven, en hebben in de herberg Tivoli van derzelver spitsbroeder, onder gepaste broederlijke aanspraken en welgemeende handdrukken elkander een voortdurend vaarwel toegewenscht en een vriendelijk afscheid genomen.[19]

Tilburg, [illegible]

Mijne Heeren!

Het Handboog-Schutters-Gezelschap, onder de zinspreuk DE ROOS alhier, geeft zich bij deze de eer, UEd. te informeren, dat hetzelve besloten heeft, om, op Maandag den 21 dezer maand, bij gelegenheid van het KERMISFEEST te deeze plaatse, eenen WEDSTRIJD voor de Schutters van den Eedelen Handboog te deen plaatse te houden, tot welken bijeenkomst wij uwe Schutters beleefdelijk uitnoodigen, om daarom deel te komen nemen; zullende onze Leden niet naar de uitgeloofde Prijzen medingen, welke zullen bestaan in:

1° [illegible]

2° [illegible]

Wij hopen het genoegen te hebben het verblijf der opgenomen Schutters zoo aangenaam mogelijk te maaken en alles aan te wenden om orgel en goede order te deen plaatse te hebben.

Met de meeste hoogachting teeken wij ons

G. van Dijk.

C. J. Piron.

Uitnodiging van De Roos aan Honos Alit Arcum om deel te nemen aan het concours dat ter gelegenheid van de kermis in 1849 werd georganiseerd. Jaarlijks werden tijdens de kermis concoursen georganiseerd, die werden afgesloten met een feestelijk bal. De Tilburgse bovenlaag ontweek hiermee het verbod op dansen. (Coll. RAT, archief Philharmonie)

In hoog tempo veroverde het handboogschieten de Tilburgse bovenlaag. De gezelschappen organiseerden en bezochten vele concoursen. Uit de opgave die de secretaris, looier Carolus Joachim Marijnen van Oefening en Vermaak aan Van der Mast blijkt bijvoorbeeld dat de Oefening en Vermaak in 1846, 47 en 48 prijzen won in Den Bosch, Oisterwijk, Tilburg, Oosterhout en Waalwijk, terwijl men in 1847 een provinciaal concours organiseerde, waaraan zeventien schutterijen deelnamen. Oefening en Vermaak won de wedstrijden in de Tilburgse herberg Tivoli om het uitgeloofde "eerekruis".
Honos Alt Arcum en St. Sebastiaan namen succesvol deel aan de door Koning Willem III op 't Loo in 1849 en 1851 en kregen hierdoor vele nationale contacten die ongetwijfeld op dezelfde manier ingezet zijn als de tegenwoordige golfwedstrijden.[20]
De handboogsport maakte in Tilburg de sociale verhoudingen duidelijk. Dat gebeurde al in de jaren veertig, maar bijvoorbeeld ook tijdens de optochten. De optochten ten behoeve van jubilea en de feesten voor de Oranjes gaven de gezelschappen de kans zich onderscheidend te presenteren.

Koffiehuizen en herbergen

Vanaf begin jaren vijftig groeide het aantal handboogschutterijen in Tilburg explosief. De toename van het aantal handboogschietverenigingen in Tilburg liep parallel met de groei van Tilburg als textielstad. Het is dan ook niet verrassend dat de schietbaan van de handboogschietverenigingen in de nabijheid van de nieuwe fabrieken te vinden was. Tilburg had in 1881 tenminste 29 schietbanen, alle in eigendom van een herbergier annex koffiehuishouder.[21] De herbergier speelde in veel gevallen een belangrijke rol in het ontstaan en de ontwikkeling van de nieuwe verenigingen.

In het midden café Van Blerk aan de Locht (thans Gasthuisring) bij de spoorwegovergang. Hier kwam handboogschietvereniging De Batavieren. Foto ca. 1905. (Coll. RAT)

Hij had er alle belang bij. Zeker in het voorjaar trainden de verenigingen wekelijks, waarbij de opkomst verplicht was. De uitbaters waren betrokken bij de organisatie van de vele concoursen, het koningschieten en de teerdagen.

De nieuwe verenigingen, behalve Honos Alit Arcum, vestigden zich in een koffiehuis/herberg of café. Honos bezat een eigen sociëteitsgebouw en een eigen schietbaan, ongeveer op de plaats waar nu de Tilburgse stadsschouwburg en de concertzaal zijn gebouwd.

De boeren namen, net als de hogere sociale klassen, zelf het initiatief tot oprichting van een handboogschutterij. Landbouwers Eendracht was vanaf de oprichting in 1849 bij Adriaan van Roessel op de Heuvel thuis.

De geschiedenis van de later opgerichte handboogschietverenigingen is min of meer identiek. Van Vice Versa, uit de Heikant, thuis bij herbergier Petrus van Tilborg, (later 't Wit Paardje) waar in 1904 nieuwe schietbanen werden aangelegd. Van l'Aventure op 't Goirke bij Cornelis Bertens die in 1902 ter gelegenheid van haar dertigjarig bestaan een internationaal concours organiseerde waaraan maar liefst 82 gezelschappen deelnamen.

De herberg van Cornelis Heerkens in de Hasselt, het koffiehuis van Frans Daniels op 't Goirke en Villa Nova van H. Dielissen staan model voor de relatie tussen de uitbaters en de nieuwe sport, die ieder op eigen wijze probeerden in te spelen op het nieuwe fenomeen.

Hasseltplein met café van Heerkens in de witte boerderij. Hier was sinds 1862 de handboogschietvereniging Kapel Doelen thuis. Foto omstreeks 1915. (Coll. RAT)

Herberg Cornelis Heerkens

Aan de stamtafel van de herberg van Cornelis Heerkens te Tilburg in de Hasselt, waar nu de Postelse Hoeve is gevestigd, is op 2 juli 1862 de handboogschietvereniging Kapel Doelen opgericht.[22] Het gezelschap is voor de herberg van grote betekenis geweest. Kapel Doelen vierde er in 1937 haar 75-jarig bestaan en al die jaren waren er wekelijkse bijeenkomsten. Op de schietbaan vonden vele concoursen plaats die voor forse inkomsten zorgden. Zo organiseerde de vereniging bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan in 1887 een concours waaraan 45 gezelschappen deelnamen. Een dergelijk gezelschap bestond uit zes schutters en begeleiding. Er zullen ook ongetwijfeld vele belangstellenden aanwezig geweest zijn. Een schatting van 400-500 personen die Heerkens tijdens een dergelijk concours binnenhad, lijkt dan ook aan de voorzichtige kant. De prijzen die op het concours in 1887 gewonnen konden worden, waren gouden en zilveren medailles, een rozenprijs voor het gezelschap dat de meeste rozen hadden geschoten. Ieder concours kende ook een individuele rozenprijs, voor de schutter die de meeste keren de roos trof.[23]

Naast de concoursen organiseerde het gezelschap het koningschieten en een teerdag. Beide jaarlijks terugkerende evenementen waren zeer lucratief voor de herbergier.

De familie Heerkens speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van Kapel Doelen. De familie leverde een beschermheer H. Heerkens, die zorgde voor een overdekte baan in de jaren twintig van de twintigste eeuw, die veel voordelen had. Uit de familie was de eerste thesaurier afkomstig, die meer dan veertig jaar penningmeester bleef.

Het reglement van Kapel Doelen geeft een interessant inzicht in de doelstelling van het gezelschap en niet alleen van dit gezelschap. De reglementen van de gezelschappen leken sterk op elkaar en waren voor een belangrijk deel van elkaar overgenomen. Enkele voorbeelden. Artikel 2 van het reglement van Kapel Doelen geeft de doelstelling aan: "Het heeft ten doel zijne uitspanningsuren door het beoefenen van den handboog aangenaam te slijten; het getal leden is bepaald op 30, nogthans kan dit getal naar goedvinden van de directie worden vergroot." Dat aantal liep uiteindelijk op tot ruim 70 leden. Het bestuur van het gezelschap bestond uit een president, twee commissarissen, een secretaris en een thesaurier. Leden van Kapel Doelen waren verplicht ter vergadering te verschijnen, die iedere eerste zondagavond van de maand plaatsvond tussen 17.00 en 19.00 uur. Wie niet kwam, kon een boete betalen. En die boetes waren niet mis. De contributie bedroeg per maand 5 cent, de boete 10 cent. De boetes werden verteerd tijdens de jaarlijks terugkerende teerdag.

Het lidmaatschap van Kapel Doelen, en ook dat gold

Deze kaart (1865) geeft aan waar de verschillende handboogschietverenigingen waren gevestigd. De verenigingen, opgericht in de jaren veertig zijn vooral geconcentreerd in de buurt van het centrum van Tilburg (St. Sebastiaan, Honos Alit Arcum, Oefening en Vermaak, Fijne Mast en Landbouwers Eendragt), een tweetal (De Roos en Vriendschap) bevinden zich in het nieuwe industriegebied van het Goirke, waar in de jaren vijftig en zestig meer verenigingen worden opgericht. De meeste verenigingen in de Hasselt, in de Veldhoven (rondom het huidige Wilhelminapark) en in de Heikant zijn twintig jaar later, in de jaren zestig en zeventig verschenen. Sommige verenigingen verdwijnen, zoals De Roos. De fabrieken werden gevestigd op het Korvel, waar Fijne Mast een van de oudste verenigingen was, gestimuleerd door de firma Diepen. De familie

voor alle handboogschietverenigingen, kon alleen via ballotage worden verkregen. De ballotage was geregeld in artikel 7. Tijdens de ballotage moest tenminste de helft van de leden tegenwoordig zijn en het potentiële nieuwe lid moest tenminste 2/3 van de stemmen krijgen. Zo zorgde de vereniging ervoor dat de kern van artikel 2, het op een aangename manier de vrije tijd besteden door het beoefenen van de handboogsport, verzekerd was.

Koffiehuis Daniels op het Goirke

Het Koffiehuis van Frans Daniels ontwikkelde zich in de jaren zeventig en tachtig tot het belangrijkste wijkcentrum van het Goirke. Frans Daniels werd begin jaren zestig uitbater van het al bestaande koffiehuis. De huwelijksakte van Daniels uit 1861 vermeldt dat hij geboren was te Weelde, timmerman van beroep was en trouwde met Anna Vriens. Van beide echtelieden waren de ouderparen overleden en als getuige trad onder anderen op een oom van Anna Vriens, Cornelis Johannus Heestermans, president van de reeds vermelde handboogschietvereniging Oefening en Vermaak. Daniels bouwde in 1871 een zaal extra waardoor meer mogelijkheden kwamen om activiteiten te ontplooien, zoals het musiceren van de Harmonie Orpheus en de Liederentafel. Frans Daniels beschikte over prima schietbanen en menig concours, ook van andere gezelschappen, vond bij hem plaats.
Frans Daniels was zelf een enthousiast beoefenaar van de handboogsport, hij was al in 1854 lid van De Roos, zijn naam wordt genoemd als een van de deelnemers van de Koninklijke Wedstrijden in Breda. De andere deelnemers aan die wedstrijd voor De Roos waren: E.F. Piron, C. Somers en de fabrikant Christiaan de Wijs. Naast De Roos namen ook de andere Tilburgse handboogschietverenigingen, Honos Alit Arcum, St. Sebastiaan en Oefening en Vermaak, deel aan deze wedstrijden.
Op 9 oktober 1866 wordt in het koffiehuis van Daniels de handboogschietvereniging De Vriendschap opgericht. De oprichters waren voor een deel afkomstig van Kapel Doelen. De vereniging vertrok in 1880 naar café 't Schipperke aan het Wilhelminapark. De Vriendschap bestaat nog steeds en is anno 2011 gevestigd bij Boerke Mutsaers.
In 1869 vestigde het reeds bestaande gezelschap Toujours Content zich bij Daniels. Toujours Content organiseerde in dat jaar een concours met 24 deelnemende verenigingen.
Frans Daniels was zelf actief als directeur (trainer) bij de Nieuwe Doelen op het Korvel.

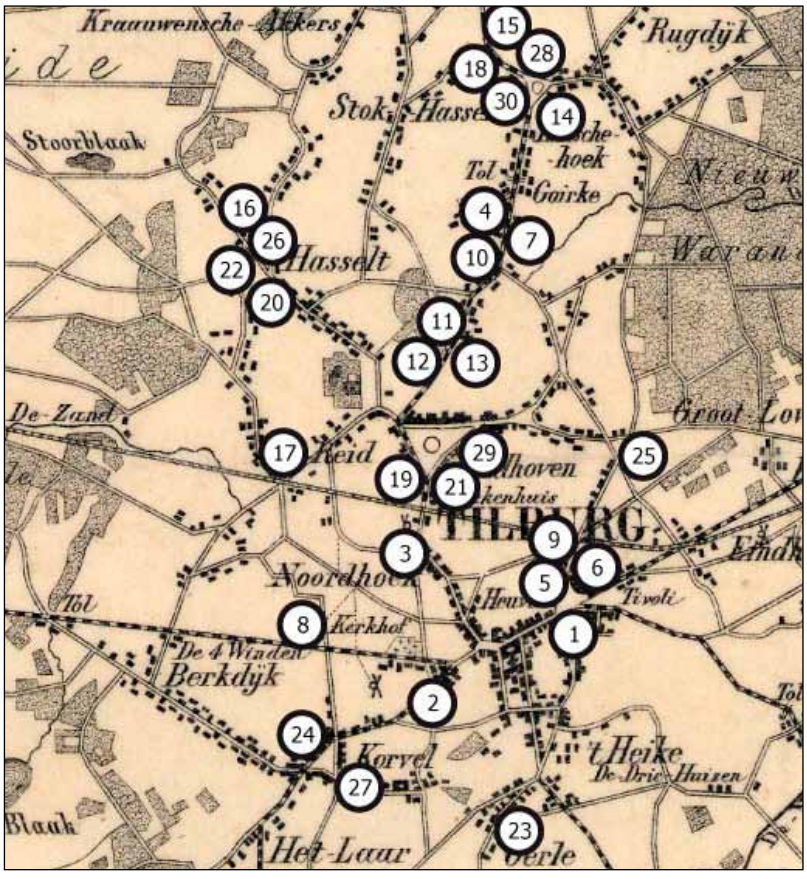

Villa Nova

Kastelein A. Stokkermans van Villa Nova, een deftig koffiehuis aan de Heuvel, was al vanaf de jaren vijftig en zestig actief in de organisatie van allerlei activiteiten. Villa Nova beschikte over een grote zaal waar vele veilingen gehouden werden, maar er vonden ook sportieve activiteiten plaats. De eerste gymnastiekvereniging in Tilburg "Oefening geeft kracht", opgericht door H. Pfaff, docent lichamelijke oefening aan de Hogere Burgerschool Willem II, organiseerde hier in 1868 een groot Assaut (voorstelling) met oefeningen met de degen en de sabel en gymnastische oefeningen aan de hangbrug, de ringen en het trapezium. Tilburgers maakten voor het eerst kennis met gymnastiek. De opbrengst van de voorstelling was voor de armen.
Villa Nova had geen eigen buitenschietbanen, maar enkele handboogschutterijen vonden hier hun thuisbasis: St. Sebastiaan en De Batavieren. Het gilde St. Sebastiaan vond hier zijn nieuwe gildekamer. De Batavieren was een gezelschap dat verschillende keren van standplaats wisselde. Het gezelschap werd opgericht in 1874 in de herberg van M.J. van Blerk aan de Locht (Gasthuisstraat). In juli 1899 vierde de handboogschietvereniging De Batavieren in Villa Nova groots hun 25-jarig bestaan. En in 1900 verhuisde het gezelschap naar het nieuwe café Pas Buiten, dat beter ingericht was voor het handboogschieten.
H. Dielissen, de opvolger van Stokkermans, was een ondernemende kastelein. Hij organiseerde in de zaal van Villa Nova zowel in mei als in november 1880 een concours, waarschijnlijk het eerste overdekte handboogschutterconcours in Tilburg. Om te oefenen richtte Dielissen de zaal vanaf 31 oktober, voor alle deelnemende gezelschappen, in op de volle lengte van 28 meter zowel overdag als in de avonduren.
Naast deze, waarschijnlijk zeer geslaagde concoursen organiseerde de kastelein in de winter van 1880-1881 een wedstrijd over zes weken. Deelnemende schutters moesten 25 cent inleggen. De schutters konden een gouden en een zilveren remontoir winnen. De deelnemers konden bij dag- en gaslicht in deze periode elke dag komen oefenen. Dit laatste initiatief van Dielissen was geen groot (financieel-commercieel)

Diepen was prominent lid van Honos. De leden van Fijne Mast konden schieten in de bossen van Diepen. De komst van de nieuwe fabrikanten op 't Goirke en de Veldhoven zal van invloed geweest zijn op de komst van de verenigingen aldaar. Opvallend is ook het groot aantal verenigingen in de Heikant en op de Hasselt. De volgorde van de nummers geeft in grote lijnen de volgorde aan van het jaar van oprichting.

succes want op 1 januari 1881 meldde de kastelein dat de wedstrijd in geen geval zou worden verlengd.[24] Mogelijk dat verschillende deelnemers wel het inleggeld betaalden en veel kwamen oefenen, maar weinig verteerden.

Tot slot

De moderne sport die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde, was niet alleen afkomstig vanuit Engeland. Het aloude handboogschieten groeide, zeker in Tilburg en Noord-Brabant, uit tot een door velen beoefende, steeds beter georganiseerde en gereglementeerde sport, met concoursen en met competities. Het initiatief tot de oprichting van de eerste gezelschappen lag niet bij de herbergiers, maar bij de opkomende elite. Maar ook de middenstand had zijn eigen verenigingen. Vanaf de jaren zestig en zeventig ontdekten de kasteleins de commerciële mogelijkheden van de nieuwe sport. De herberg was al eeuwen een belangrijk ontmoetingscentrum waar allerlei activiteiten plaatsvonden. Tilburgse uitbaters voelden de tijdsgeest goed aan door plaats te bieden aan de gezelschappen, maar ook door actief te zijn in de oprichting van nieuwe handboogschutterijen, de aanleg van schietbanen, door het organiseren van concoursen en door het bouwen van overdekte banen. Dat laatste gebeurde in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw toen de handboogsport een opleving kende en in de stad een competitie plaatsvond, waaraan tientallen gezelschappen en honderden handboogschutters deelnamen.

De conclusie dat de ontwikkeling van de handboogsport het patroon volgde dat Allen Guttmann voor de moderne sport aangaf in zijn fameuze boek: "From ritual to record", is gerechtvaardigd.[25] Van gildefeest tot wedstrijdsport.

Bronnen

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Adresboeken 1879 en 1881.

Archieven Honos Alit Arcum, Toujours Content, St. Sebastiaan, Kapel Doelen.

Via www.kranten.kb.nl:

Noord Brabander, Nieuwe Rotterdamsche Courant, De Tilburgse Koerier.

Noten

1 Collins, T. en W. Vampley, The Pub, the Drinks, Trade and the early years of modern Football. In: The Sport Historians, (mei 2000) nummer 20, 1-17.

2 Breuker, P. "Sport' in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900).' In: *Sportimonium* 28 (2008), nr. 3-4 [= speciaalnummer voor Roland Renson], 67-79.

3 Kemmeren, M. 'Honos Alit Arcum. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)'. In: *De Sportwereld.* (2010) Nummer 57/58. 29-34

4 Janssen-Bleij. J. (2009) *De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildebroeders in Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000.* Tilburg, 277.

5 Pluymakers, J. en G. Steijns. (2001) 'Het heeft zijne majesteit behaagd'. In: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 29, 75-96. In Tilburg bleef de middenstand lid van St. Sebastiaan, terwijl de nieuwe fabrikanten lid werden van Honos Alit Arcum, gelieerd aan de deftige sociëteit Philharmonie.

6 Teerdagen waren feestdagen. Daarop werden de financiën geregeld en mochten nieuwe leden intreden. De dag begon met een mis en 's avonds was er een vaak uitgebreide maaltijd met bier en wijn.

7 Guttmann, A. (2004) *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports.* New York, Allan Guttmann noemt in het tweede hoofdstuk als kenmerken van moderne sport: gelijke wedstrijdomstandigheden, specialisering, bureaucratisering, rationalisering, kwantificering en het streven naar records. Het handboogschieten, Olympische discipline in 1900 en 1920, voldoet aan deze kenmerken.

8 *Het Centrum*, 11 augustus 1920. Leden van de Tilburgse handboogschietvereniging Nooit Volleerd namen deel aan de Olympische Spelen te Parijs. Deelnemers aan de Olympische Spelen te Antwerpen in 1920 waren vooral Brabantse schutters waaronder Johannus van Gastel uit Tilburg en Jan Baptist van Gestel uit Goirle. Zij kwamen terug met een gouden medaille, de eerste Tilburgse en Goirlese gouden Olympische medaille.

9 Mast, A. van der, (1849) *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847* en *Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849* (Gorinchem). In het eerste deel geeft de auteur aan dat hij van verschillende handboogschutterijen geen antwoord had ontvangen en dat hij bovendien mogelijk verschillende verenigingen niet had bereikt. In het tweede boekje belooft de auteur elke twee of drie jaar een herziene, actuele uitgave, maar dat is er niet van gekomen. De twee boekjes vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de handboogschutterijen rondom het midden van de negentiende eeuw.

10 Spoorenberg, J. 'De Eindhovense sociëteit Harmonie'. In: *De negentiende eeuw* 20 (1996), 140-143

11 Archief 'De Unie'. In kopie aanwezig bij de heer Sjaak Eijsbouts te Vlierden, die een belangrijk archief van de Nederlandse Handboogbond beheert. Het archief bevat een lijst, afkomstig van het Koninklijk Huisarchief, van alle Handboogschutterijen in Nederland.

12 Mast, a.w. p. 56.

13 *De Noord-Brabander*, 27 augustus 1844, 3.

14 *De Noord-Brabander*, 29 augustus 1844, 3.

15 Meijs, A.P.J. (1990) *150 Jaar sociëteit Philharmonie, 1840-1990.* Tilburg, 7-10.

16 Furnee, J.H. Beschaafd vertier. Standen, sekse en ruimtelijke ontwikkelingen in Den Haag 1850 – 1900. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2001, 1, pag 1-17. Furnee concludeert in dit artikel dat activiteiten in de vrije tijd, zoals het bezoeken van concerten, maar ook bijvoorbeeld schaatsen door de elite in Den Haag werden ingezet om de verschillen in de sociale verhoudingen duidelijk te maken.

17 Schutterskoning was in 1847 J. Pessers, president G. van Dijk, commissarissen E.F. Piron en H. Pessers, Thesaurier H. J. Swagemakers, secretaris J.H. Mutsaers, vaandrig G. Somers en leden Th. van Bebber, J. van Dun, G. de Wijs, C.F. Swagemakers, H.C. Swagemakers, L Jansen van Oirle, P. van Dun, J. Schoffers, Ch. de Wijs J. Teurlings en J. van Doren.

18 *De Noord Brabander* 17 augustus 1844.

19 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 4 september 1845.

20 Pluymakers, J. a.w.

21 Regionaal Archief Tilburg (RAT), *Adresboek 1881*. Het adresboek noemt alle vergunninghouders voor alcohol, op basis van de nieuwe alcoholwet. Tevens werd aangegeven of de vergunninghouder ook beschikte over een schietbaan. Zie bijlage 1 en kaart 1.

22 RAT, Archief handboogschietvereniging Kapel Doelen archiefnummer 266.

Tabel 1: Handboogschuttersgezelschappen in Tilburg 1879.[26]

naam	opgericht	president	aantal leden	wijk	eigen schietbaan	uitbater
Alliance d'Amité	1876	J. Paijmans	16	Heikant		H. Kennis
L'Aventure	1872	A. van de Veer	21	Goirke	x	C. Bertens
De Batavieren	1876	A. van Huijgevoort	22	Locht	x	M.J. van Blerk
La Bonne Esperance		M. Vermeer	27	Hasselt	x	J. Staps
Door oefening wordt de Kunst verkregen		C. van Hest	28	Locht	x	M. de Bont
Eendracht en Vlijt	1853	J. Verbiesen	24	Linsheike		P. van Riel
Fijne Mast	1845	A. Mols	35	Korvel		A. Smits
Het Huisgezin		J. de Kok	17	Hasselt	x	S. de Kok
Honos Alit Arcum	1844	J. Diepen	58	Philharmonie	x	J. Melis
Kapel Doelen	1862	J. van Groenendaal	36	Hasselt	x	C. Heerkens
Landbouwers Eendracht	1849	J. Mallens	76	Heuvel	x	A. van Roessel
Moed en Vlijt in 't Groen		J. van Abeelen	16	Oerle		J. Pigmans
Nieuwe Doelen		L. Jongen	35	Korvel	x	J. Sprangers
Nooit Volleerd	1869	H. de laat	22	Koestraat	x	G. van Riel
Nouvelle Alliance de Concorde	1877			Hasselt		J. Kleiberg
Oefening en Vermaak	1844	C. Heestermans	38	Noordhoek	x	C. Denissen
Oefening maakt Kennis		C. de Laat	18	Korvel		P. de Jong
Rozenjacht		J. van de Put	35	Heikant	x	J. van Beurden
St. Sebastiaan	1617	P. Donders	15	Heuvel		H. Dielissen
Soranus		A. van de Sande	33	Heuvel	x	P. Oppermans
Toujours Content	1869	J. de Rooij	15	Goirke	x	F. Daniels
Vice Versa	1862	P. Drabbe	50	Heikant	x	P. van Tilborg
Vooruitgang		J. Pijnenburg	30	Veldhoven	x	A. Verhoeven
Vriendschap	1866	N. Somers	50	Goirke	x	F. Daniels
Wel te Vreden		A. de Rooij	26	Heikant	x	A. van Dal
Willem Tell		F. van Beurden	18	Bred. Steenweg		P. Bruens
			761			

23 *Tilburgse Courant*, 28 augustus 1887.

24 *Tilburgse Courant*, november en december 1880, 1 januari 1881.

25 Guttmann, a.w.

26 RAT, Marck, *Adresboek 1879.*

27 RAT, *Adresboek 1881*. In dit adresboek staan alle vergunninghouders aangegeven, evenals de aanwezigheid van een schietbaan. Slechts van enkele handboogschietverenigingen kon de schietbaan niet worden teruggehaald. Maar die verenigingen zullen ongetwijfeld een eigen schietbaan hebben gehad, zoals Fijne Mast die in de bossen van de firma Diepen schoten.

28 A.K. Ebert. Het 'Paard der democratie'. In C. Smit, red. (2008) *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning van arbeiders na 1870.* Ebert beschrijft het trickle down effect van het wielrijden. Toen de fietsen in de jaren negentig van de negentiende eeuw snel goedkoper werden, konden in hoog tempo brede lagen van de bevolking ook over een fiets beschikken.

Tabel 1 geeft een overzicht van de in 1879 in Tilburg bestaande handboogschietverenigingen, alle gevestigd in een van de talrijke koffiehuizen, herbergen en cafés die de stad bezat. De tabel geeft tevens aan welk café over een schietbaan beschikte.[27] Het adresboek van 1887 noemt 27 verenigingen, De grootste vereniging was Landbouwers Eendracht, gevestigd op de Heuvel bij Van Roessel met 90 leden, de kleinste Moed en Vlijt in 't Groen bij de Wed. J. W. Pigmans, Oerle. De opkomst van de handboogschietverenigingen in Tilburg laten duidelijk het zogenaamde trickle down effect zien. De lagere burgerij en vervolgens de rest van de bevolking neemt de aanvankelijk elitaire activiteit over.[28]

Buitenwevers anno 1896

'een kleine statistiek' en een typologie

Ton Wagemakers*

**dr. Ton Wagemakers is cultuursocioloog en sociaalhistoricus. Actief als cultuurondernemer en publicist over de Tilburgse textiel.*

Met de nieuwe website www.krantenkb.nl is het heerlijk dwalen in de Tilburgse kranten. Zoekend naar materiaal over de Tilburgse textiel kwam ik in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 22 november 1896 een bijzonder artikel tegen van fabrikant X, waarin hij verslag doet van een onderzoek bij zijn buitenwevers.

Duidelijk wordt dat in 1896 'de buitenwever' als een homogene categorie niet meer bestaat en uitspraken op basis van het gemiddelde loon niets zeggen. Ik zal hier eerst een algemene context schetsen en daarna de resultaten van het onderzoek van fabrikant X presenteren en er een eigen analyse en interpretatie aan toevoegen.

Aanleiding

In het najaar van 1896 was in de kolommen van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* een polemiek ontstaan over de noodzaak van de een jaar eerder opgerichte R.K. Weversbond. Naast godsdienstige overwegingen en het socialistisch gevaar speelde in de ingezonden stukken ook de verslechterende positie van de buitenwevers een rol. Die laatste kwestie kreeg mogelijk extra aandacht omdat de eerste voorzitter van de Bond een buitenwever was! Nadat het debat door de krant werd afgesloten, verscheen bij de redactie nog een opstel van een 'fabrikant X', waarin hij een 'een kleine statistiek' en een beschouwing gaf naar aanleiding van een eigen onderzoek bij zijn buitenwevers. Gelukkig besloot de redactie om deze bijdrage als ingekomen stuk toch nog in de kolommen af te drukken. Alvorens hierop in te gaan, wil ik eerst de ontwikkeling in het laatste kwart van de negentiende eeuw schetsen.

Werk voor de vrouw: inslaggaren door spoelrad op kleine pijpjes winden voor in de werpspoel. (Foto Henri Berssenbrugge, Coll. RAT)

Van thuiswever naar buitenwever

In 1856 kocht Jan Nicolaas Diepen voor zijn fabriek J.N. Diepen & Co de eerste machinale weefstoel in Tilburg. In de jaren die volgden zouden een paar fabrikanten hem volgen, maar het aantal machinale weefstoelen bleef vooralsnog zeer beperkt. Een wever was in principe een thuiswever, een ambachtsman met hoge status.

Het absolute aantal thuiswevers in Tilburg verandert ook niet snel. Voor de periode 1855-1875 blijft dat ruwweg op 2000 staan. Heel langzaam gaat het aantal omlaag, vanaf 1885 begint dat te versnellen tot circa 1500 in 1890. Rond 1890 is het omslagpunt te plaatsen. Een goed voorbeeld is de ontwikkeling bij de firma Pieter van Dooren in die jaren, zoals die door Henk Muntjewerff in zijn proefschrift is vastgelegd. In 1889 schaft Van Dooren zes ijzeren weefgetouwen aan en twee jaar later worden er nog negen aangekocht. Ook in de krantenkolommen is het omslagpunt in die tijd terug te vinden: de aanduiding 'thuiswever' verdwijnt meer en meer, en de typering 'buitenwever' komt meer in zwang. De fabriek wordt dé plek om te weven. Onder wever verstaat men voortaan een machinale fabriekswever en in de marge, buiten de fabriek, heb je nog de buitenwever met een houten getouw.

In het *Verslag van de inspecteurs van de arbeid (1e Inspectie)* uit 1891 vinden we het proces van verschuiving en marginalisering terug: *'De huisweverij raakt voor wollen stoffen meer en meer ten einde en wordt door de machinale weverij verdrongen. In meerdere fabrieken zag ik thans een veel groter aan-*

De meester-wever. (Coll. RAT)

tal weefstoelen omdat door de uitbreiding der fabriek, de huiswevers daar een plaats hadden gekregen. Hun loon was daardoor zeker wel niet verminderd maar ik meen toch dat dezelfde arbeiders liefst te huis waren gebleven, wanneer zij daar, zooals voorheen, in hun onderhoud door genoegzaam werk hadden kunnen voorzien.'

Het is bekend dat fabrikanten in die tijd de wevers, die zichzelf nog als ambachtsman zagen, trachtten over te halen om in de fabriek te werken, door een iets hoger loon aan te bieden. Over de exacte hoogte van de lonen van de buitenwevers rond 1890 valt op dit moment niet zo veel te zeggen. In het hierboven al genoemde verslag van de Arbeidsinspectie wordt wel een tendens gesignaleerd: *'In het algemeen zijn de loonen der huiswevers laag, in de laatste jaren zelfs zeer laag, en ware er dan nog maar voldoende werk te bekomen, want de wevers zijn niet ongenegen om veel en lang te werken, doch er is groot gebrek aan werk door den aanzienlijken overvloed van werkkrachten. Daarvan wordt door enkele werkgevers gebruik of liever misbruik gemaakt om de loonen, die toch reeds zoo gedrukt zijn, gaandeweg nog meer te verlagen; dat voorbeeld wordt dan ook al om der concurrentie wille door andere fabrieken gevolgd.'*
De verdere marginalisering en statusvermindering van de buitenwever in de daaropvolgende jaren vond ik terug in een ingezonden brief van 24 september 1896 in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, waar wordt geschreven dat de buitenwevers *'in werkelijkheid slechts losse werklieden zijn geworden'.*
Verderop zal duidelijk worden dat dit een te algemene uitspraak is, maar van het verhaal van de trotse thuiswever, die als ambachtsman in de jaren zestig en zeventig van die eeuw een goede boterham verdiende en zelfs een eigen huis kon bouwen, is dan niet zo veel meer over.

Tegen de hierboven geschetste achtergrond kan men begrijpen, dat het een bijzondere vondst is om een statistiek te ontdekken, waardoor we preciezere uitspraken kunnen doen over de hoogte en de diversiteit van lonen, en zo mede daardoor in staat zijn om een typologie te ontwerpen van de soorten buitenwevers in die tijd.

'een kleine statistiek'

In de *Nieuwe Tilburgsche Courant* (22-11-1896) presenteerde fabrikant X een lijstje met 24 van zijn bui-

De fabrikant-onderzoeker

Het schijnt nu bewezen dat een fabrikant die op 115 stukken per maand rekent, niet meer dan 24 wevers in dienst behoeft te nemen. Dit is echter schijn. Deze 24 wevers zullen gedurende minstens drie maanden in 't jaar 20 à 30 % minder stukken afwerken, en dit wel in het voorjaar wanneer de aardappelen gepoot (gezet) moeten worden en in het najaar wanneer deze veldvruchten worden gerooid. Daarbij komt nog het voor- en najaars regenseizoen, waar de wever vaak moet wachten tot het weer gunstig is tot het drogen zijner kettings.

Fabrikant X in: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 november 1896.

De buitenwever

Met m'n elf jaar (in 1900) was ik al wever. Na schooltijd. Op een houten getouw.
Toen mijn vader en zijn broers nog jonge jongens waren, waren het allemaal thuiswevers. Later zijn ze naar de fabrieken gegaan. Mijn vader ging naar Janssens de Horion. Hij weefde nog thuis als hij 's avonds aankwam. Mijn moeder weefde overdag thuis voor Donders in de Zwijsenstraat. Op de dag van mijn 12 jaar is mijn vader meegegaan naar de school om te bedanken. Toen ben ik thuis de hele dag gaan weven. Met mijn moeder ging ik met de kruiwagen de stukken leveren. Ik herinner me nog dat de patroon zei: je kunt zien dat jij hier geweven hebt tegen mijn moeder en je kunt zien waar die jongen geweven heeft. Als jongen weefde je te vast en dan weefde je weer veel losser.
Dan was het dat moeder weefde, ik weefde en mijn vader weefde nog. Dan heb je nog oude mensen die zeggen: goeie ouwe tijd. Ik zeg: och mens houdt toch oe mond toe, goeie ouwe tijd.

Gespreksarchief Ton Wagemakers, Joaneke Janssens.

tenwevers, welke daags tevoren een geweven stuk geleverd hadden. Vervolgens schrijft hij, dat hij zijn meesterknecht, belast met het uitgeven van de ketting- en inslaggarens, opgedragen heeft de buitenwevers *'gedurende vier weken niet naar ketting, noch inslag te laten wachten, maar te zorgen dat ze geregeld konden doorwerken.'*
In de proefneming kregen de wevers dus gewoon de kettinggarens en de inslag (in strengen) in de volgorde zoals ze klaarlagen. Vaak regelde of sjoemelde de meesterknecht op eigen gezag met het leveren. Een goede wever, een familielid, buurtgenoot of liefst iemand die boodschappen deed in het winkeltje van zijn vrouw kreeg het goede garen, dat wil zeggen garen van gelijke en stevige sterkte zodat er minder draadbreuk bij het werken kon ontstaan en dus stevig kon worden doorgewerkt. Bij slapte van werk kon hij de een iets meegeven en de ander weer naar huis sturen. Dit soort zaken werden nu in het onderzoek uitgesloten. Verder was de weersituatie tijdens de proef behoorlijk en in ieder geval voor ieder gelijk. Het was oktober, dus nog geen vorst. Bij vorst was het vrijwel ondoenlijk om een gelijmde ketting te laten drogen. In dezelfde maand was er verder niet veel te doen op het land: het rooien van aardappelen of binnenhalen van andere oogst was niet meer aan de orde. Ieder kon de hele dag blijven weven, als hij daarvoor koos. Verder ga ik ervan uit dat de fabrikant de buitenwevers met hetzelfde materiaal liet werken. Voor het verwerken van fries kon per streng 10 cent worden betaald en voor buckskin bijna het dubbele, dus alleen die variabele kon al tot grote verschillen leiden. (Een Tilburgse streng is 1.656 meter.) Kortom, voor het onderzoek was een ideale gelijke situatie gecreëerd , dat wil zeggen een situatie die zich in principe nooit voordoet. Hij probeert in deze proef de rol van de meesterknecht, het weer, de soort en sterkte van garens en economische malaise uit te schakelen.
Na 24 werkdagen (vier weken) maakt de fabrikant de balans op: de 24 wevers hadden te samen 117 stukken geleverd, met een totaal loon van *f* 578,20 (bijna 5 gulden loon per geweven stuk). Vervolgens geeft hij per wever aan, wat deze in 24 dagen heeft verdiend.

Op dit punt gekomen wil ik mijn eigen analyse en interpretatie geven met betrekking tot de gegeven looncijfers van de fabrikant. Na opsomming ervan schrijft de fabrikant dat *'de lezer zonder moeite zal opmerken,*

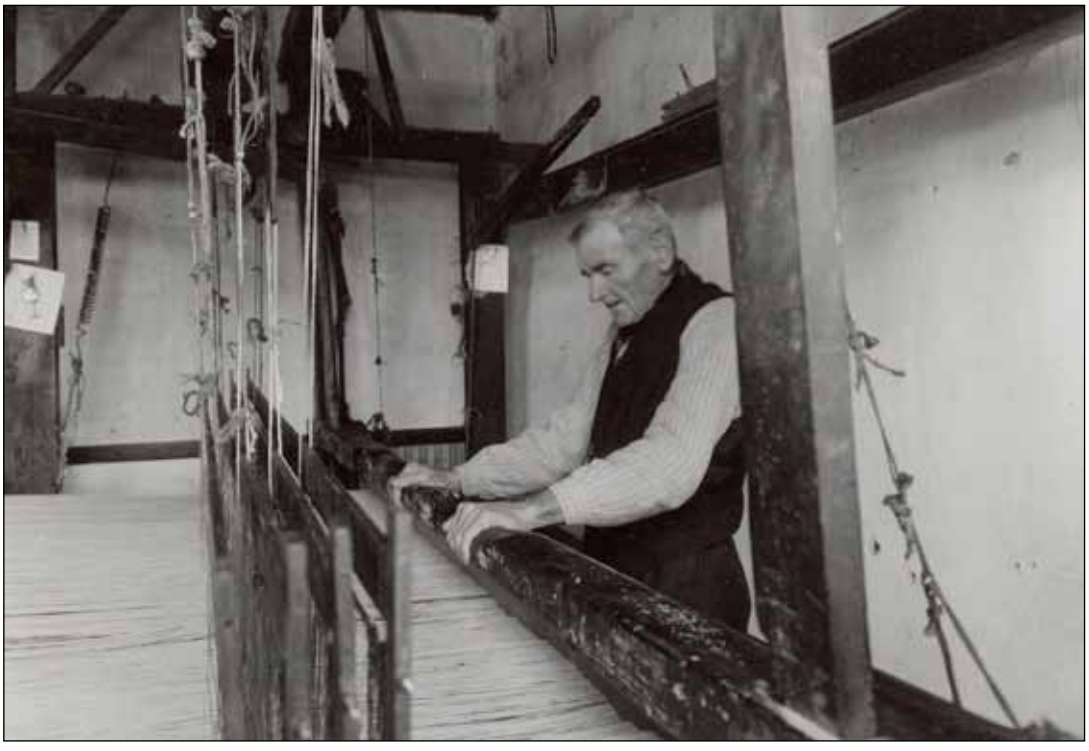

De sukkelaar. (Coll. RAT)

De weefster. (Foto Henri Berssenbrugge, coll. RAT)

dat er een enorm verschil bestaat tussen een wever en een wever.' Hij werkt dit echter niet verder uit. Om in statistische vaktermen te spreken bedoelt hij te zeggen dat de 'standaarddeviatie' op het gemiddelde te groot is om van een gemiddeld loon te mogen spreken van 'de buitenwever'. Op basis van de cijfers kun je volgens mij drie 'loongroepen' onderscheiden, waarbinnen je van een gemiddelde beloning mag spreken. Om tot een nog iets zuiverder resultaat te komen kun je de hoogste en laagste beloning binnen de groep, mogelijk ontstaan door toevalligheden, weglaten om zo een zuiverder gemiddelde te berekenen.

De bovenstaande overwegingen leiden dan tot de volgende driedeling en daaraan gekoppelde gemiddelde beloning per week:
De eerste groep bestaande uit 5 wevers, kreeg uitbetaald: 1 x *f* 45,45; 1 x *f* 38,60; 1 x *f* 34,55; 1 x *f* 30,00; 1 x *f* 29,90. Gemiddelde beloning per week: *f* 8,60.

De meesterknecht

Menig caféhouder of winkelier was meesterknecht op een groote fabriek en in die functie belast met het uitgeven van 'kettings' en 'inslag' voor de wevers. De beste klant van winkel of café kreeg geregeld het beste werk; anderen kregen een minder kwaliteit garens te verwerken, waarmede zij, door het meerderen breken der draden, niet zoo vlug konden opschieten.

Herinnering van rond 1900 in: *Tilburgsche Post*, 7 november 1934.

De tweede groep bestaande uit 9 wevers:1 x *f* 26,50; 1 x *f* 25,25; 1 x *f* 24,75;1 x *f* 24,65; 1 x *f* 24,45; 1 x *f* 24,35; 1 x *f* 24,05; 2 x *f* 23,75. Gemiddelde beloning per week: *f* 6,12.

De derde groep bestaande uit 10 wevers:1 x *f* 20,20; 1 x *f* 19,95; 3 x *f* 19,35; 1 x *f* 18,25; 1 x *f* 18,00; 1 x *f* 15,15; 2 x *f* 14,50. Gemiddelde beloning per week: *f* 4,50.

Ook zonder bovengenoemde wijze van berekening komt de fabrikant tot drie categorieën buitenwevers. Hij heeft het over de vakbekwame wever, de gewone of ouderwetse wever en de 'sukkelaar'. Het lijkt erop dat hij deze typen construeert en gelijkstelt met drie loongroepen. Dat lijkt me een onjuiste voorstelling van zaken. Ondanks de uitschakeling van een aantal variabelen zijn er nog te veel variabelen aanwezig in zijn onderzoek om dat te doen, zoals het vakmanschap, de leeftijd, de omvang van ondersteuning bij het werk, het werktempo en het aantal uren dat er gewerkt wordt. In plaats van zijn typering kom ik tot twee hoofdgroepen, hoofdberoep of bijverdienste, en daarbinnen in totaal vijf typen.

Typologie

Hoofdgroep 1: het weven is voor de buitenwever zijn hoofdberoep; minimaal een stuk per week wordt geleverd. Er zijn twee typen te onderscheiden.
Type I: de 'ondernemer-wever'. Hij bezit twee of meer getouwen, soms geplaatst in een apart weefhuis. Zijn familie, bijvoorbeeld vrouw en dochters, weven en werken mee, zodat (bijna) twee stukken per week geleverd kunnen worden.
Type II: de 'meester-wever'.Hij weeft alleen in een

aparte weefkamer en krijgt ondersteuning van zijn vrouw. Zoals fabrikant X het omschrijft: *'Mannen die hun vak verstaan en zich uitsluitend met weven bezig houden. De vrouw of een der kinderen haalt het garen op de fabriek, komt de stukken leveren.'*
De buitenwever van deze hoofdgroep is een vakbekwame wever en de meesterknecht heeft hem nodig als kwaliteit gevraagd wordt. Hij krijgt daarom vaak een goede ketting en goede garens mee. Dat leidt tot weinig breuk en draagt zo ook bij tot hogere productie.

Hoofdgroep 2: het weven is voor de buitenwever meer een bijverdienste; eens in de twee weken een geweven stuk is mooi, als er werk is. Hij of zij verdient een paar gulden per week. Er zijn drie typen te onderscheiden.
Type III: de 'sukkelaar'. Fabrikant X, omschreef het type als volgt: *'Oudere wevers, die nog gaarne nu en dan wat werken om nog wat te verdienen en om iets aan de hand te hebben.'* Hier was volgens mij meer sprake van noodzaak, sociale voorzieningen ontbraken. Eerder had hij het als hoofdberoep uitgeoefend, maar hij was nu versleten en kon het weefgetouw niet meer zo goed bedienen. De stukken waren van mindere kwaliteit en werden vaak op de markt in de (boeren)dorpen verkocht.
Type IV: de 'weefster'. Zij weefde, voor zover het huishouden het toeliet, om een cent bij te verdienen. Het weefgetouw was in huis blijven staan, toen de man naar de fabriek getrokken was. Soms werkte hij 's avonds nog mee op het getouw. Het kon een jonge vrouw zijn met kleine kinderen, die elke cent kon gebruiken. Of een oudere weduwvrouw, die zo probeerde te overleven. Kwaliteit van de geleverde stukken kon heel wisselend zijn, afhankelijk van vakbekwaamheid.
Type V: de 'weversjongen'. Een jongen die net van school kwam en waarvan de ouders vonden dat hij nog te jong was voor de fabriek. Hij kon thuis alvast leren weven, zijn vader helpen met klussen rond het huis en erf en zo een beetje verdienen. Zo'n jongen maakte fouten en moest nog leren gelijkmatig te weven. Het geweven stuk leek op dat van een sukkelaar: matige kwaliteit. De jonge buitenwever wilde zo snel mogelijk naar de fabriek, dan zou hij pas meetellen als man.

Drogen van gelijmde ketting, iedereen helpt mee. (Foto Henri Berssenbrugge, coll. RAT)

Het loon

We wèève goei goed op ons houtere getouw
En 't wört er geplooze dur moeder de vrouw
We kruie ze nor de febriek
Èn et kruegeltje kreunt er zen lieke;
Mar ènkele rikse die zènder ons lôon
Al zènter mar wèènig, ze rinkele schôon

P. Heerkens, *Brabant* ('Aaw wèèverslieke'), Tilburg 1941.

Betekenis van 'een kleine statistiek'

Met de resultaten van de Parlementaire Enquêtecommissie uit 1887 heb ik in het verleden in *Actum Tilliburgis* (1981, jrg 12, nr 3/4, 114-123) over de toenmalige positie van de wevers een goed beeld kunnen schetsen. Vaag moest ik toen wel blijven over de hoogte van de beloning, het loon lag tussen 6 en 12 gulden per week. De statistiek van fabrikant X geeft ons de hint, dat we in 1887 ook al niet meer over een gemiddeld loon mogen spreken en er mogelijk ook al drie loongroepen te onderscheiden waren. Wat betreft de verhouding tussen het aantal wevers dat in de fabriek werkte en erbuiten, moest ik voor 1887 een schatting maken: vermoedelijk werkten toen nog iets meer wevers thuis dan in de fabriek. Met de gegevens van fabrikant X en het door mij toegevoegd materiaal mogen we zeggen dat het omslagpunt in de jaren 1888 en 1889 heeft plaatsgevonden, c.q. dat de fabriek als werkplek voor de wever toen de overhand kreeg.

De 'kleine statistiek' heeft ons ook geleerd, dat we de neergang niet een op een mogen afleiden van de afname van het aantal buitenwevers in de loop der jaren. We moeten ons ook richten op de verhouding hoofdberoep en bijverdienste binnen de groep buitenwevers. De neergang is vermoedelijk veel sneller gegaan, dan de absolute cijfers ons doen lijken. Hopelijk vinden we in de toekomst nog gegevens om het omslagpunt te vinden waar het weven buiten de fabriek meer een bijverdienste wordt dan een hoofdberoep. In 1896 lijken de cijfers van fabrikant X erop te wijzen, dat het voor buitenwevers nog net iets meer een hoofdberoep is dan een bijverdienste.

De volgende stap is nu om de gegevens van fabrikant X te verbinden en te vergelijken met het materiaal over de positie en omvang van buitenwevers in Tilburg uit 1909, zoals terug te vinden in *'Onderzoekingen naar de toestanden uit de Nederlandsche Huisindustrie'*, dl 1 (1911). Met aanvulling van verder verspreide losse gegevens tussen 1896 en 1909 moet het nu mogelijk worden om tot een definitieve studie te komen over de neergang van de thuiswevers / buitenwevers in de Tilburgse textiel tussen 1856 en 1909. Wordt vervolgd!

Miniatuurportret koning Lodewijk Napoleon

Uit de collectie van Stadsmuseum Tilburg

Ronald Peeters*

* *Ronald Peeters is hoofd Stadsmuseum Tilburg.*

In december 2010 kocht Stadsmuseum Tilburg een geschilderd miniatuurportret van koning Lodewijk Napoleon. Dit kleinood heeft een bijzondere betekenis voor de geschiedenis van Tilburg.

Dankzij een tip van dr. Lucas van Dijck en door de bemiddeling van drs. Job van Dooren kon Stadsmuseum Tilburg in december 2010 een waardevol miniatuurportret kopen met de voorstelling van koning Lodewijk Napoleon. Het portret kwam uit de inboedel van wijlen mevr. M.M.J. Mutsaerts-van Dooren (1920-2010) in Tilburg. Zij stamt af van Martinus Cornelis van Dooren (1756-1811).[1] Deze wollenstoffenfabrikant was in 1809 de gastheer van koning Lodewijk Napoleon bij diens bezoek aan Tilburg.

Martinus Cornelis van Dooren

Martinus Cornelis van Dooren werd geboren in Tilburg in 1756 als zoon van Cornelis van Dooren en Johanna Margaretha van Son. In 1783 trouwde hij te Tilburg met Adriana Dams (1757-1833), waarmee de grondslag werd gelegd voor de firma Van Dooren en Dams. In 1783 richtte Van Dooren met zijn zwager en compagnon Gerardus Gommarus Dams (1763-1817) de firma M.C. van Dooren & Co. op (Van Dooren en Dams) aan de Nieuwendijk – thans Bisschop Zwijsenstraat – tegenover de fabriek van Pieter Vreede. Hier stond ook het 'kasteeltje' dat omstreeks 1730 gebouwd was door de Leidse lakenkoopman en drapenier Michiel van Bommel. In 1786 werd het kasteeltje gekocht door Cornelis Verbunt, die het in 1800 weer verkocht aan Martinus van Dooren voor 12.750 gulden. Eind negentiende eeuw werd dit fraaie pand gesloopt. Het 'kasteeltje' stond tussen de huidige Stadstraat en Van Doorenstraat. Van Dooren was een vooruitstrevend ondernemer, die in 1798 een windvolmolen aan de rivier de Leij bouwde en in 1809 in Tilburg de mechanische spinmachine, aangedreven door paarden, introduceerde. Zijn oudste zoon Pieter (1784-1845) legde in 1825 de eerste steen voor een eigen bedrijf aan de Hilvarenbeekseweg langs de Leij onder de firmanaam Pieter van Dooren.[2]

Miniatuurportret van Martinus Cornelis van Dooren (1756-1811). (Foto Jan Stads, 2011, part. coll.)

Bezoek koning Lodewijk Napoleon aan Tilburg

Op 17 april 1809 bracht koning Lodewijk Napoleon een bezoek aan Tilburg. Hij logeerde op het kasteeltje van Van Dooren, toen wellicht het fraaiste woonhuis van Tilburg. Voorafgaande aan dit bezoek schreef de landdrost van Brabant op 13 april 1809 een brief aan het Tilburgse dorpsbestuur waarin de reis van koning Lodewijk Napoleon wordt aangekondigd. Naast een hofhouding van achttien 'voorname' personen en talloze bedienden, zou de koning ook vergezeld worden van zestig cavaleristen te paard. Deze moesten allemaal in Tilburg worden gehuisvest. De koning zou met drie tot vier personen uit zijn gevolg gaan logeren in het woonhuis van Martinus van Dooren. Ter nadere informatie wordt ook nog medegedeeld dat 'Zijne Majesteit zich van zijne eige fijne wijnen en zilverwerk bedient', dus daar hoefde Van Dooren niet voor te zorgen.[3]

Tilburg had in 1809 375 wollenlakenfabrieken die op eigen rekening of in commissie werkten en 300 zelfstandige weverijen. De vorst was blijkbaar dusdanig onder de indruk van deze omvangrijke wollenstoffennijverheid en de uitgestrektheid (7.946 bunders, later hectare genoemd) van Tilburg, dat hij bij Koninklijk Besluit op 4 mei 1809 besloot dat de regering van de stad tot aan de reorganisatie van de gemeentebestu-

Miniatuurportret van koning Lodewijk Napoleon, vervaardigd door Peters, ca. 1809. (Foto Job van Dooren, 2011, coll. Stadsmuseum Tilburg)

ren, zou bestaan uit een burgemeester en twee wethouders. Op 18 april 1809 had hij het dorp Tilburg met zijn 9.465 inwoners 'onder de steden van het rijk gerangschikt', dus tot stad verheven.[4] Hij benoemde zijn gastheer Martinus van Dooren tot burgemeester, en Adriaan van Gils en mr. J.F.J. Baesten tot wethouders.

Op 17 april stelde de koning overigens in huize Van Dooren nog een koninklijk besluit vast. Het betrof een belastingverhoging ter dekking van drie miljoen gulden die de staatskas tekortkwam.[5] Martinus van Dooren werd op 27 mei 1809 als burgemeester beedigd. Na de Franse inlijving in 1810 werd deze functionaris maire genoemd. Hij heeft dit ambt slechts twee jaar kunnen uitoefenen. Van Dooren overleed op 15 juni 1811.[6]

Het miniatuurportret

Het is zeer aannemelijk dat de koning bij zijn bezoek aan Tilburg zijn gastheer Martinus van Dooren het geschilderd miniatuurportret heeft geschonken en dat het vervolgens als kostbaar aandenken twee eeuwen in de familie Van Dooren bewaard is gebleven. Het ovale portret zit in een zwart mahoniehouten lijst (hoog 14 cm en breed 12 cm) en de afmetingen zijn: grootste hoogte 8 cm en grootste breedte 6 cm. Het is geschilderd op perkament en zit achter glas. Het lijstje is aan de achterzijde dichtgeplakt met een fragment van een Franstalige Belgische krant (van 1923). Het is rechts gesigneerd door 'Peters'. Deze kunstenaar is niet achterhaald.

Een vergelijkbaar miniatuurportret bevindt zich in het Koninklijk Huisarchief en maakt daar onderdeel uit van de collectie van het Huis van Oranje-Nassau.[7] Het is een ovaal miniatuurportret van de koning omstreeks 1810, dus van ongeveer dezelfde datum als het portret in de Tilburgse collectie. Beide portretten lijken erg op elkaar. De koning draagt in beide gevallen een donkerblauw – overigens niet hetzelfde – militair uniform, met gouden epauletten en eikenbladversiering in goud. Hij draagt op beide portretten een oranje (wellicht oorspronkelijk rood) en rode sjerp en dezelfde twee onderscheidingstekens: het grootkruis van 'Grand officier de la Légion d'Honneur' – met de Franse keizerlijke adelaar – en het draagteken van deze Orde.

Een bijzondere aanwinst voor Stadsmuseum Tilburg

Stadsmuseum Tilburg heeft in 2009 de Tilburgse Stadscollectie geïnventariseerd, gefotografeerd en gepubliceerd.[8] Al sinds 1916 worden er in Tilburg historische objecten verzameld, en toen was er al sprake van de oprichting van 'een Tilburgsch Museum'. Dit museum is er nog steeds niet, want Stadmuseum Tilburg heeft nog geen formele opdracht om die erfgoedcollectie te beheren. Er is nog geen museum waar de collectie voor het publiek zichtbaar is. Het miniatuurportret van koning Lodewijk Napoleon zou daar goed op zijn plaats zijn. Het kan het verhaal vertellen van de omslag van Tilburg van dorp tot stad en over de formele stadsrechtverlening in 1809.

Noten

1 H.A. Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de Tilburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren 1825-1975* (Tilburg, 1993), p. 284-296: Marguerite (Mutsaerts) - van Dooren (1920-2010) was een dochter van F.G.P. van Dooren (1890-1948) en J.M.F.A. van Spaendonck (1887-1968); De erfopvolging was: Martinus Cornelis (1756-1811), diens zoon Petrus Cornelius Ludovicus (1784-1845), diens zoon Franciscus (Francois) Martinus Ludovicus (1817-1863), diens zoon François Pierre Jules Marie (1860-1950), diens zoon Frans Gijsbert Pieter (1890-1948), diens dochter Marguerite Marie Jeanne (Mutsaerts)-van Dooren (1920-2010).

2 Ronald Peeters, *De straten van Tilburg* (Tilburg, 1987), p. 42.

3 Regionaal Archief Tilburg (RAT), Oud-administratief Archief, inv. nr. 1168; Een uitgebreid verslag van het bezoek staat in: Hans van den Eerden, *Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland* (Heusden, 2009), p. 35-40.

4 Het origineel besluit bevindt zich in het Nationaal Archief te ´s-Gravenhage, Archief Staatssecretarie Lodewijk Napoleon, inv. nr. 191.

5 Gepubliceerd in de *Koninklijke Courant* van 9 mei 1809 (aanwezig in het RAT).

6 Peeters, *De straten van Tilburg*, p. 42.

7 Karen Schaffers-Bodenhausen en Marieke Tiethoff-Spliethoff, *The Portrait Miniatures in the Collections of the House of Oranje-Nassau* (Zwolle, 1993), p. 243; Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, Collectie Huis van Oranje-Nassau, Miniaturencollectie nr. m 168.

8 Jeroen Ketelaars en Ronald Peeters, *In Tilburgs bezit. Historische objecten uit de collectie van de gemeente Tilburg* (Tilburg, 2009), 96 blz.

Proeve van een nieuw Tilburgs leesplankje

Wil Sterenborg

In het boek 'Tilburg, stad met een levend verleden'[1] vinden we op blz. 338 een afbeelding van het leesplankje van frater Euthymius Becker uit 1905, behorend bij zijn leesmethode 'Sprekende beelden'. Dit leesplankje was speciaal ontwikkeld voor het katholiek onderwijs. Omstreeks 1894 had de Deventer hoofdonderwijzer M.B. Hoogeveen al een leesplankje ontworpen, dat in 1910 zijn definitieve woordenreeks kreeg (aap, noot, mies, etc.). Sedertdien werd dit leesplankje gebruikt in het openbaar en christelijk onderwijs.

Al na een vluchtige blik begrijpen we dat het bij het leesplankje gaat om achttien Nederlandse woordjes en afbeeldingen. Op *aap* en *ei* na hebben alle woordjes een gelijke structuur: een klinker geflankeerd door twee medeklinkers. Alle klinkers zijn eenklanken behalve die van *gijs, ei, kous* en *muis*, die tweeklanken zijn. De bedoeling van de maker was lerende lezers inzicht te verschaffen in ons totale klinkerarsenaal. Immers: geen lettergreep zonder klinker.
Medeklinkers – de naam zegt het – treden alleen maar op samen met een klinker. Destijds was het heel gewoon dat er op school veel van buiten geleerd werd, zoals bij rekenen: de tafels, bij aardrijkskunde o.a. rijtjes plaatsnamen, en vooral bij de godsdienstles: de vragen en antwoorden uit de catechismus. Wat zou de frater en blij mee geweest zijn als hij op zijn leesplankje rijm had kunnen toepassen. Dat was echter uitgesloten, omdat rijm gebaseerd is op herhaling van klanken, terwijl de klinkers op een leesplankje allemaal verschillend waren.
Dat de frater zijn collectie woorden niet lukraak opgesteld heeft, bewijzen de eerste vier woorden al: *aap, roos, zeef, muur*: allemaal met twee dezelfde klinkerletters. Had hij bijvoorbeeld gekozen voor been of steen, boot of oog, dan zou er binnenkort in een les over meervoudsvorming een probleem ontstaan: de vier alternatieven bevatten een zogeheten scherplange klinker en behielden (nog totdat minister Marchant daar in 1935 een eind aan maakte) hun dubbele klinker in het meervoud, wat *roos* en *zeef* niet deden. Prachtig ook dat de frater niet voorbijging aan het euvel in onze Nederlandse spelling dat twee verschillende *o*klanken het met eenzelfde letter moeten doen. Hij onderscheidde bok met een accent aigu: bók, zodat het toch verschilde van hok. Dat hij de stomme e (sjwa,) niet opgenomen heeft, is misschien veroorzaakt door de klankloosheid ervan, dus eigenlijk geen klinker. Welbewust heeft de frater vier 'vreemde' letters niet laten opdraven: de c, q, x en y. Als beginletters komen de andere medeklinkers aan bod, behalve de f, p, s en t, die echter als slotletter wel verschijnen.
De slotmedeklinkers vormen overal eenlingen, waarbij opvalt dat het zesmaal een *s* is, driemaal een *k*, tweemaal een *m, p* of *t* en eenmaal een *f* of *r*.
Ondanks alle accuratesse schuilt er toch een vergissing in het geheel: *does* in de onderste rij bevat de klinker die *voet* al in de bovenste getoond heeft. Er valt geen argument te ontdekken waarop deze doublure steunt. Beide *oe*'s zijn korte klinkers. Hadden we dit een eeuw eerder ontdekt, dan konden we voorstellen de *does* te vervangen door een *pauw*. Het plaatje zou geen probleem zijn; in die tijd zag men in mooie tuinen hier en daar weleens een pauw. Dat de *au* zijn uitspraak ontleent aan de *ou*, maakt hem niet overbodig: het ging immers om lezen èn schrijven.
Stellig is er over de woordkeuze diep nagedacht, en wellicht overlegd. Dat *gijs* en *jet* tegenwoordig niet zo courante namen zijn en een kind zich bij een *juk* weinig kan voorstellen, was toen geen bezwaar. Omdat er in gezinnen een eeuw geleden nagenoeg geen lectuur was, kunnen we aannemen dat de boodschap van het leesplankje voor menigeen de grondslag heeft gevormd voor haar/zijn leesactiviteiten in het latere leven.
Hulde aan frater Euthymius!

Tilburg kent sinds 1997 een dialectleesplankje

Gezien de achttien plaatjes is de ontwerper uitgegaan van frater Euthymius' voorbeeld. Al gauw moet hij ondervonden hebben dat het niet zo simpel was 29 verschillende klinkers in woorden of lettergrepen onder te brengen bij achttien plaatjes. Toch heeft iemand het aangedurfd, met mijns inziens teleurstellend resultaat. Telkens weer zoekt men tevergeefs naar een bepaalde klinker op dat overzicht. Er ontbreken er nogal wat: van de korte klinkers de ò, u en *uu* (van hòk, put en kuus); van de lange: de *oo, ie, oe* en *uu* (van goot, dier, boer en vuur), met een naglijder de ôo en de êû (van brôod en jêûk).

Als we *lèkstêel* zijn accent circonflexe afnemen, omdat *stelen* nooit een dubbele *ee* gekend heeft, ook niet voordat minister Marchant die in 1935 afschafte, dan is er een hierboven niet genoemde lacune gevuld. De ê komt overigens toch nog voor in *rêepe*.
Tegenover de vele tekorten staan o.a. elf sjwa's (stomme klinkers); die brengen weer evenzoveel lettergrepen mee, zodat het geheel danig contrasteert met het originele leesplankje, dat uitsluitend monosyllaben (eenlettergrepige woorden) bevat. Was het misschien te gewaagd om met onze 29 Tilburgse klinkers te kiezen voor 18 vakjes, zoals de frater het met zijn collectie voorgedaan had? De *poaskiep* bracht mij op een idee; niet omdat het woord in de serie overbodig is (de *ao* zit al in *toelaog* en de *ie* in *iepert*), maar omdat elf van zulke woorden 22 klinkers kunnen herbergen, waaraan dan zeven monosyllaben toegevoegd moesten worden om alles met achttien 'plòtjes' op te luisteren.
Welke klinkers heeft het Tilburgs dialect meer dan het Nederlands van frater Euthymius, zult u zich afvragen. Welnu, dat zijn drie korte, van *dörp, kuus* en *ge*; vijf lange, van *mèèd, koal, kèùl, bier* en *boer*; de drie met een naglijder, van *blêek, dôos* en *jêûk*; en de tweeklank van *pauw*.

Uit het bovenstaande en bijgaande tabellen wordt duidelijk dat ons Tilburgs dialect qua klankrijkdom ver uitsteekt boven het Nederlands. En daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat het Tilburgs stabiel is, terwijl het Nederlands aan het afkalven is. Veel randstedelingen kennen geen verschil meer tussen de klinkers van *bot* en *bod*; ze verminken de tweeklanken ook graag: zoiets als 'vaal' zeggen in plaats van *vuil*, of 'baaw' voor *bouw.* Dat proces schijnt onafwendbaar.
Waarom zouden wij dan een deel van ons dialect verheimelijken, zoals een kunstschilder die zijn œuvre op zolder bewaart? Laten we frater Euthymius volgen: toon je taal, maar dan wel helemaal.

1 Gorisse, C. (red.) e.a. *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg van de steentijd tot en met de twintigste eeuw.* Tilburg 2001.

Leesplankje van frater Euthymius (1905)

kort	**a** lam	**e** jet	**i** wip	**ó** bók	**o** hok	**u** juk		**ie** riem	**oe** voet [does]	
lang	**aa** aap		**ee** zeef	**oo** roos		**eu** neus				**uu** muur
twee-klanken		**ei/ij** ei, gijs			**ou/au** kous		**ui** muis			

Tilburgse klinkertabel

kort	**a** tjan	**è** sjèp	**i** fist	**o** vort	**ò** bròk	**u** buts	**ö** dörp	**ie** bie	**oe** doel	**uu** kuus	**ə** ge
lang	**aa** daas	**èè** mèèd	**ee** dees	**oo** oove	**ao** kaol	**eu** geut	**èù** kèùl	**ie** bier	**oe** boer	**uu** buur	
met naglijder			**êe** êe	**ôo** dôos		**êû** êû					
twee-klanken		**ei/ij** weie, wije			**ou/au** kous, blauw		**ui** tuier				

Links leesplankje van fr. Euthymius Becker uit 1905 en rechts het Tilburgs dialectleesplankje van de Stichting Tilburgse Taol uit 1997.

Toelichting

De klinkers met naglijder staan loodrecht onder hun soortgenoten zonder naglijder.
Het Tilburgs kent evenals het Nederlands drie tweeklanken: ei/ij, ou/au en ui.
De ei/ij klinkt als een opeenvolging van de twee klinkers uit het woord 'netvlies': è + ie = ei/ij;
De ou/au klinkt als een opeenvolging van twee klinkers uit het woord 'bolhoed': ò + oe = ou/au;
De ui klinkt als een opeenvolging van de twee klinkers uit het woord 'lössgebied': ö + ie = ui;
Hun plaats in de tabel is loodrecht onder hun eerste (belangrijkste) element.

Ontwerp voor een compleet Tilburgs leesplèngske

kort	**a** **tjan**	**è** **hèg**-wuw	**i** **prik**-stoel	**o** **blom**-zuut	**ò** **stòf**-knêûp	**u** hèg-**wuw**	**ö** pier-**wörm**	**ie** **bie**-boer	**oe** prik-**stoel**	**uu** blom-**zuut**	**ə** **ge**rij
lang	**aa** **taas**	**èè** zool-**lèèr**	**ee** **meens**	**oo** **zool**-lèèr	**ao** lui-**waoge**	**eu** **geut**	**èù** saus-**dèùm**	**ie** **pier**-wörm	**oe** bie-**boer**	**uu** hout-**vuur**	
met na–glijder			**êe** **bêen**	**ôo** **slôot**		**êû** stòf-**knêûp**					
twee-klanken		**ei/ij** **weie** ge**rij**			**ou/au** **saus**-dèùm **hout**-vuur		**ui** **lui**-waoge				

Toelichting

De vetgedrukte woorddelen bevatten de boven in het vakje aangegeven klinker. Zijn ze vergezeld van een ander woorddeel, dan komen ze samen elders terug.

Woordverklaring

tjan (of tjannek) = tamme kauw
hègwuw = ongehuwde moeder
prikstoel = preekstoel
blomzuut (kèèke) = loensen
stòfknêûp = met stof van een kledingstuk overtrokken knoop
pierwörm = regenworm
bieboer = imker
ge = gij; gerij = rijtuig
taas = stapel
zoollèèr = leer voor schoenzolen
meens = mens
luiwaoge = schrobbezem
geut = (dak)goot, (bij)keuken
sausdèùm(e) = vinger(s)
houtvuur = vuur van blokken hout
weie = wieden

Wilhelminapark revisited

Rob van Putten

Het driehoekige Wilhelminapark vormde vroeger de kern van de herdgang Veldhoven; een van de laatmiddeleeuwse agrarische nederzettingen die samen het dorp Tilburg vormden. Cees van Raak schreef er een boek over. Hoewel de geschiedenis van de Veldhoven en de transformatie tot park wel aan bod komen, is veruit de meeste plaats ingeruimd voor de bewoningsgeschiedenis van het park vanaf het eind van de negentiende eeuw.

Al snel ontstond bij mij de indruk dat het boek onder grote tijdsdruk tot stand gekomen moet zijn, want het wemelt van de slordigheden. Het gaat niet alleen om spelfouten, verkeerde of onvolledige eigennamen en merkwaardige zinsconstructies. Ook inhoudelijk laat de auteur hier en daar steken vallen. Ik geef een aantal voorbeelden: 'dichtbevolkste' (pag. 3) moet zijn 'dichtstbevolkte'; 'Veel betekenend' (pag. 9) moet zijn 'Veelbetekenend; ondermeer' (achterplat) moet zijn 'onder meer'; 'Rooie Pannen' (pag. 43) moet zijn 'Rooi Pannen'; 'Stichting Volwassen Edukatie' (pag. 66) moet zijn 'Stichting Volwassenen Edukatie'; 'treedjes' (pag. 127) moet zijn 'treetjes' en 'vervoersmiddel' (pag. 135) moet zijn 'vervoermiddel'. 'Carmelitessen' (pag. 84, 88, 90, 92) moet zijn 'karmelitessen' en 'Franciscanessen' (pag. 120, 122) moet zijn 'franciscanessen' (want kloosterorden schrijf je met een kleine letter). Verder is het niet Van Sasse van IJsseltstraat (pag. 106), maar Van Sasse van Ysseltstraat; niet Godesberg (pag. 125), maar Bad Godesberg en niet 'Talmastraat' (pag. 154), maar 'Minister Talmastraat'.

Of het Abraham Kuijperstraat of Abraham Kuyperstraat moet zijn, laat Van Raak aan de lezer zelf over (pag. 111). De paaltjes die het parkeren op de stoep moeten tegengaan heten geen 'rotterdammers' (pag. 119), maar 'amsterdammertjes'. Verder is Swagemakers-Caesar niet pas in 1957 overgenomen door Van den Bergh (pag. 67), maar al in 1931. En hoe moet ik op zoek gaan naar grensoverschrijdingen (pag. 72)?
Een goede eindredacteur had er in ieder geval de taalfouten uitgevist, terwijl een paar ter zake kundige 'meelezers' de auteur hadden kunnen behoeden voor inhoudelijke dwalingen.
Bij het samenstellen van het register heeft de uitgever kennelijk te veel vertrouwd op de automatische piloot, want 'N.V. Handschoenenfabriek Tilburg' staat in het zakenregister niet, zoals je zou verwachten, onder de letter H, maar onder de letter N (van 'N.V.'; hetzelfde geldt voor de andere in het boek genoemde N.V.'s).

Het boek begint met een korte geschiedenis van de Veldhoven vanaf de vijftiende tot aan het eind van de negentiende eeuw. Voor dit hoofdstuk is Van Raak schatplichtig aan Fons Plevoets, die ter gelegenheid van de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht een overzichtsartikel schreef over het Wilhelminapark, dat in 1986 in dit tijdschrift verscheen. Wie iets wil weten over de geschiedenis van het Wilhelminapark kan bijna niet om het artikel van Plevoets heen, en Van Raak verwijst er ook naar als bron. Hij had zich echter wel wat meer moeite mogen getroosten om eigen bewoordingen te kiezen, want wie de teksten van Van Raak en Plevoets naast elkaar legt, kan moeiteloos de gebruikte passages aanwijzen. In de hoofdstukken 2, 3 en 4 komen achtereenvolgens de westzijde, de zuid-

De Veldhoven nog voor de aanleg van het Wilhelminapark. Foto 1892. (Coll. RAT)

oostzijde en de noordzijde van het park aan bod. Met de auteur als gids gaan we van deur tot deur, en bij ieder pand houden we even stil. Is (of was) het een woonhuis, een winkel, een café, of een bedrijfspand? Wie zijn (of waren) de bewoners, de winkeliers, de ondernemers? Wie was de architect? Wat valt er nog meer te vertellen over het pand of de bewoners?

Van Raak heeft zich hoofdzakelijk gebaseerd op twee bronnen. In de eerste plaats zijn dat de adresboeken. Welke hij heeft gebruikt, noemt hij in het bronnenoverzicht op pagina 176. Maar ik mis er een aantal, bijvoorbeeld de vijf adresboeken die verschenen zijn tussen 1943 en 1963. Alle adresboeken zijn in het Regionaal Archief Tilburg in digitale vorm toegankelijk (en dus ook doorzoekbaar). En zijn het bevolkingsregister en de woningkaarten niet geraadpleegd? Ze staan in elk geval niet in het bronnenoverzicht.
Verder blijkt dat Van Raak veelvuldig heeft 'gewinkeld' in de teksten van Beeldonline van het Regionaal Archief Tilburg. Diverse keren neemt hij daaruit zinnen of zinsdelen (inclusief de daarin voorkomende fouten) letterlijk over, zonder dat duidelijk wordt dat het hier om citaten gaat.

Het Wilhelminapark in 1904 met rechts het eerste gasthuis (ziekenhuis) van Tilburg. (Coll. RAT)

Blindvaren op adresboeken en andere afgeleide bronnen kan heel riskant zijn, zeker als je ook nog gaat interpreteren en geen primaire bronnen (zoals het bevolkingsregister, de burgerlijke stand en het kadaster) gebruikt ter verificatie. Daarom gaat Van Raak bij de Kuiperstraat even volledig de mist in. Op pag. 51 lees ik dat in 1881 en 1889 op de plaats van het huidige nummer 22 de kuiper Henricus Wilborts woonde. Dat klopt; ook in 1900 woonde Wilborts daar nog (inmiddels met huisnummer K 180). Maar in 1902 zouden hier, aldus Van Raak, de wever Staps en de arbeider Robben gewoond hebben. Een wever en een arbeider in de helft van een dubbel herenhuis? Nee, beste Van Raak, volgens het adresboek van 1902 woonde Staps op nummer K 180m en Robben op nummer K 180n, in 1910 vernummerd in respectievelijk Kuiperstraat 30 en 32. Wilborts woonde in 1902 nog steeds op nummer K 180. Een bevestiging hiervan vond ik in het bevolkingsregister. Tot aan zijn dood op 25 oktober 1902 heeft hij hier gewoond. En hoe zit het dan met de veronderstelling dat de huizen met de nummers 22 en 23 omstreeks 1895 gebouwd zouden zijn? Ik heb er het kadaster even op nageslagen. Dan blijkt dat het perceel van Wilborts (huis en tuin) in 1903 verkocht is aan Johanna van Dijck te Mechelen, weduwe van Wilh. Mutsaers. Zij liet er de twee herenhuizen bouwen, die vervolgens in 1908 verkocht werden aan Johannes Eras.
Even verderop verslikt onze gids zich opnieuw in de huisnummering. Het koffiehuis 'De Zwarte Leeuw' (waar in de 19e eeuw de basis werd gelegd voor het nog steeds bestaande transportbedrijf Claassen) kreeg in 1910 niet nummer 31, maar nummer 32. En het koffiehuis van H. Sebregts, dat Van Raak situeert ter hoogte van het huidige nummer 96, stond helemaal aan de andere kant van het park. Dat was namelijk het café van H. Zebregs (nummer 133), dat op pagina 134 genoemd wordt.

Een paar keer maakt Van Raak ons deelgenoot van een kennelijke eigenaardigheid, zonder dat hij een poging onderneemt om daar een verklaring voor te vinden. Zo zegt hij: 'En dat is vreemd', wanneer het in opdracht van wolhandelaar Bern. Pessers gebouwde pand Wilhelminapark 13 na de oplevering in gebruik genomen wordt als kleinseminarie van de congregatie van Mill Hill (pag. 43). Wat is daar vreemd aan? Pessers liet het huis waarschijnlijk bouwen als geldbelegging, want zelf woonde hij in een kapitaal herenhuis aan de Gasthuisstraat. Bij nummer 72 (pag. 106) is er opnieuw sprake van enige verbazing als de naam op de eerste steen (van Blerk) niet overeenkomt met die op de bouwvergunning (Dirks). Een snelle blik in de burgerlijke stand leert ons echter dat Cornelia van Blerk de echtgenote was van Albertus Dirks.
Dat de hoeveelheid informatie per pand sterk kan verschillen, is evident. Niet alle panden zijn even interessant, en bovendien ben je als auteur afhankelijk van de toevallig beschikbare informatie. Toch heb ik de indruk dat Van Raak zich er soms met een jantje-van-leiden van afgemaakt heeft. Door even iets dieper te graven had hij veel meer details boven water

Het Wilhelminapark met de cafés De Roode Haan en Wilhelmina (beide met luifel) en in het midden fotohandel L. Schmidlin, ca. 1910. (Coll. RAT)

kunnen halen (en fouten kunnen elimineren). Ik zal dat illustreren aan de hand van de volgende drie voorbeelden.

De bouw van het café 'De Roode Haan' kostte indertijd ƒ1202,50 (pag. 76). Dat dat ongeveer 600 euro is, weten we wel. Veel interessanter is natuurlijk wat de huidige waarde zou zijn van die bouwsom uit 1912. Welnu, die is te vinden op de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php. We komen dan uit op een bedrag van ruim twaalfduizend euro, en dat is nog steeds een schijntje!

Firmant van de wollenstoffenfabriek (zonder stoom) fa. Gebr. Van Beurden (pag. 81) was de voormalig wever Thomas (en dus niet Theo!) van Beurden. Diens schoonzoon was de in de volgende zin genoemde Th.J. van den Boogaard, en die heette wel Theo. De schrijfwijze van de naam kan aanleiding geven tot verwarring, want in de adresboeken en in het bevolkingsregister heet hij Van den Bogaard (met één o), maar op de eerste steen van zijn nieuwe woning (pag. 82) staat weer 'VAN DEN BOOGAARD'. Zelf schreef Van den Bo(o)gaard zijn naam ook altijd met dubbele o, maar hij werd in 1875 als Van den Bogaard ingeschreven in het geboorteregister. In 1915 stichtte deze Van den Bogaard op een braakliggend perceel aan de Kuiperstraat de (stoom)wollenstoffenfabriek Gebr. Van Beurden, die later fuseerde met de wollenstoffenfabriek Kastofa.

De familienaam Piters (nummer 121, pag. 125) werd, aldus het bevolkingsregister, in 1920 bij Koninklijk Besluit gewijzigd. Niet in Piters van Steenhuijsen, zoals Van Raak (over)schrijft, maar in De Steenhuijsen Piters (zonder koppelstreepje). De oplettende lezer zal zich nog herinneren dat die naam enkele pagina's eerder al ter sprake kwam. De herkomst ervan vond ik op Genealogieonline: de in 1868 in Eijsden geboren Anthonij Piters, die zich in 1905 als arts in Tilburg vestigde, was een zoon van Hendrik Nicolaas Piters en Louisa de Steenhuijsen. Zoals Van Raak opmerkt, woonde Piters later op nummer 124, en verhuisde hij in 1919 naar de Goirkestraat 43. Daar werd hij rond 1930 opgevolgd door zijn jongste zoon Rodolphe. Zijn oudste zoon Antoine was de leerlooier van pagina 123.

Het vijfde en laatste hoofdstuk is gewijd aan het park zelf, in 1898 aangelegd naar een ontwerp van tuinarchitect Leonard Springer. Voor een beschrijving van de bomen in het park heeft Van Raak de hulp ingeroepen van Joost Werkhoven van de Stichting Stadsbomen Tilburg. De 125 bomen in het park, waaronder veel bijzondere exemplaren, zijn te herleiden tot 83 boomsoorten, die alle in het boek worden opgesomd. Het lijkt wel, of de vormgeefster hier heeft willen laten zien welke kunstjes ze allemaal geleerd heeft, want door de drukke achtergrond is de tekst op de oneven pagina's 165 t/m 173 slechts met veel moeite te lezen.

Van Raak gaat niet alleen uitvoerig in op de aanleg van het park, ook het standbeeld van Peerke Donders, de kiosk en de vele culturele manifestaties in het park worden belicht.

In 1996 kwam de gemeente met een plan om het park te reconstrueren. Protesten uit de burgerij hielpen, en het plan kon in samenwerking met de 'protestanten' worden aangepast. Dat het historische pad door het park, dat de Doctor Nolensstraat met de Stedekestraat verbindt (pag. 154), nog steeds bestaat, is overigens te danken aan de inspanningen van een van die 'protestanten', de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed.

Het boek is rijk geïllustreerd met zowel historische als hedendaagse foto's. Laatstgenoemde foto's zijn speciaal voor dit boek gemaakt door Wil van Dusseldorp. Helaas is een aantal daarvan veel te donker afgedrukt, waardoor het lijkt alsof de fotograaf pas tegen zonsondergang op pad is gegaan. De foto op pagina 34 is overigens niet van de brand in 1986, zoals het bijschrift suggereert, maar van de brand die acht jaar eerder op nagenoeg dezelfde plaats woedde. Ik weet dat toevallig, omdat ik een origineel bezit van deze door Wil van Dusseldorp gemaakte foto.

Samengevat kunnen we zeggen dat het boek een tamelijk goed beeld geeft van de bebouwing, de bewoning en de bedrijvigheid aan het park gedurende de twintigste eeuw. Doordat de details niet altijd even betrouwbaar zijn, heeft het boek veel aan kwaliteit ingeboet. Dat is jammer, want Van Raak heeft in het verleden bewezen dat hij echt wel iets kan.

De waarde van het boek moet vooral gezocht worden in de herinneringen die het zal oproepen. Niet alleen bij de (ex)-bewoners en (ex)-ondernemers aan het park, maar bij alle Tilburgers die het park een warm hart toedragen, en dat zijn er vele!

Cees van Raak, *Het Wilhelminapark van Tilburg* (Oisterwijk, Wolf Publishers, 2010), 196 blz., geïll., ISBN 978 90 5850 567 5, € 24,50.

Jazz in Tilburg, een aanwinst

Beschouwingen naar aanleiding van het opvullen van een hiaat in de Tilburgse geschiedschrijving

Henk van Doremalen

Toen we in de jaren negentig van de vorige eeuw bezig waren met de productie van het populaire overzichtswerk *Ach Lieve Tijd* (1993-1995) en vervolgens het wetenschappelijke standaardwerk *Tilburg Stad met een levend verleden* (2001) werden de hiaten in de geschiedschrijving van de stad snel duidelijk. Over een aantal onderwerpen was ruim gepubliceerd, al betrof dat soms louter persoonlijke herinneringen en gedenkboekjes. Over andere onderwerpen bestond ook veel serieus onderzoek, maar een aantal zaken ontbraken of waren slechts summier bekend.

Zo was de sociaaleconomische geschiedenis (de basis toch van het bestaan) ruim aan bod gekomen, waren er veel gedenkboekjes over tal van onderwerpen, maar weinig studies over sportgeschiedenis en was het besef er al dat er veel meer mogelijkheden waren om aspecten van het culturele leven in Tilburg nader te bestuderen.

Max Goijarts and his Music. V.l.n.r.: Frans Smits (piano), Dick Cochrane (banjo), Max Goijarts (bas-, alt- en sopraansaxofoon), Emile Verbunt (drums), André Eschauzier (bariton-, tenor-, sopraan-, altsaxofoon en klarinet), Eppo Doeve (trompet) en Michel Goijarts (contrabas). (Coll. Fam. Goijarts)

Het volgende dat dan moet gebeuren, is dat er zich mensen aandienen die als hobby, studie of beroepshalve de draad oppakken. Gelukkig is dat op bijvoorbeeld muziekgebied in Tilburg zeker gebeurd. Over het muziekleven in de 19e en eerste helft 20e eeuw waren al enkele samenvattende studies bekend zoals *Tilburgse Toonzettingen* van Frans van Puijenbroek (1994). De volksmuziek die in Tilburg zo'n grote rol speelde, was door Rolf Jansen zelfs voortreffelijk in beeld gebracht met *We hebben gezongen en niks gehad* (1984), later overgedaan en aangevuld door de Stichting Tilburgse Taol met *Ik zal zinge hil men lèève* (2006). De nauw met muziek verweven jongerencultuur kreeg aandacht in de dissertatie en de gepopulariseerde versie daarvan van Mark van den Heuvel *Van patronaat tot soos* (1993). Over de popmuziek is er inmiddels het boek van Paul Geerts en Hans Rube, *Popmuziek in Tilburg 1960-2010* (2009). Er staat met betrekking tot de laatste decennia beslist nog meer op stapel met roemruchte podia als Posjet, Noorderligt en tegenwoordig 013. En over de jazz ligt nu met *Jazz in Tilburg. Honderd jaar avontuurlijke muziek* een fraai boekwerk van Rinus van der Heijden, Henk van Belkom, Ruud Erich en Jan van Rijthoven.

Als opgroeiend tiener met voorkeuren voor The Rolling Stones en The Who raakte ik in de jaren zestig onvermijdelijk in discussie met een oom die deze 'herrie' niet kon waarderen en fijntjes wees op de jazzmuziek. Voor ons tieners was dat de gevestigde dixieland die je weleens op straat zag. Aardig, maar echt iets voor de ouderen. Een decennium later in een studentenhuis aan de Poststraat was er bij de achterburen in de Langestraat sprake van toen ontluikende talenten die experimenteerden met varianten van de jazz. Groep Ohm, met Niko Langenhuijsen - die in het naslagwerk de aartsvader van het moderne jazzmilieu genoemd wordt - moet daar ontstaan zijn. In de loop van de jaren zeventig en tachtig ontwikkelde zich in Tilburg een circuit dat landelijk faam zou krijgen.
Op geen enkele wijze zag ik destijds het verband tussen deze muziek en die van een buurman uit Jeruzalem, saxofonist Jan Reijnen, en de dixielandorkestjes die soms door de Heuvelstraat trokken.

Viering van het 20-jarig bestaan van The South Jazzband in 1977 met Gerard van der Flaas, Joep Peeters, Henk van Belkom, Bud Freeman, Jack van Poll, Theo van Loon en Hans van Overveld. (Part. coll.)

Het encyclopedische naslagwerk van Rinus van der Heijden c.s. geeft haarfijn aan dat er in Tilburg een lijn loopt van de fabrikantenzoon Max Goijarts in de eerste decennia van de 20e eeuw via de fraters van Tilburg, de dansorkesten uit de jaren twintig, de jazzensembles voor en na de Tweede Wereldoorlog, de dixieland naar de eigentijdse jazz met namen als o.a. Niko Langenhuijsen, Paul van Kemenade en de gebroeders Palinckx. Dat alleen al is een grote verdienste van dit naslagwerk. Voor wie het nog niet wist: in de laatste decennia van de 20e eeuw ontwikkelde Tilburg zich na Amsterdam tot de belangrijkste jazzscene van Nederland. Het boek is ingedeeld in vier hoofdstukken die ieder een tijdvak omvatten. Binnen die tijdvakken wordt een overzicht gegeven van heersende stijlen, maar vooral ook van de Tilburgse beoefenaars van een bepaald genre met aandacht voor jazzmeetings, jazzclubs en in het laatste gedeelte de mensen die tot de Tilburgse School worden gerekend. Een namenregister, onontbeerlijk om zaken na te zoeken, en een CD completeren de uitgave.

Paul van Kemenade op altsax. (Part. coll.)

In plaats van een goedkope, snel geproduceerde uitgave vol onvermijdelijke fouten en foutjes is hier sprake van een gedegen boek, waarin alle kennis over de jazz in Tilburg samengevat is. Daarvoor moet je nauwgezet onderzoek doen, verzamelaars treffen, contacten hebben (Henk van Belkom) en de juiste schrijvers vinden. En ook de mogelijkheid om het in de vorm van een fraai boek uit te geven. Jazz in Tilburg is een aanwinst voor de nog steeds groeiende bibliotheek over de geschiedenis van Tilburg en zijn inwoners. Een specifiek onderdeel van de muziekcultuur, maar tegelijk een verzamelwerk van een belangrijk onderdeel van de 20e-eeuwse cultuur in de stad. Je hoeft niet van jazz te houden om de waarde van het boek te kunnen inschatten. Jazz in Tilburg overschrijdt overigens beslist de grenzen van het lokale. Zelden krijgt een historisch boekwerk over Tilburg uitgebreid aandacht in de landelijke media. Jazz in Tilburg behoort terecht tot die uitzonderingen.

Rinus van der Heijden (red.), Henk van Belkom, Ruud Erich en Jan van Rijthoven, *Jazz in Tilburg. Honderd jaar avontuurlijke muziek* (Tilburg, Stichting Jazz in Tilburg, 2010), 352 blz., en CD. ISBN 978-90-815-4511-2, € 29,95.

Tilburg kort

Tilburg signalement LXIX

Föhn Fotografencollectief, *Hommage. 6 fotografen geïnspireerd door schouwburg Tilburg* (Tilburg, Pix4Prof Uitgeverij, 2011), 48 blz., ISBN: 978-94-6032-015-6, € 14,99.

Cor van der Heijden, *Door het leven getekend. De Tilburgse geschiedenis in zes levensverhalen* (Zwolle, Waanders, 2011), 144 blz., geïll., ISBN 978 90 400 7778 4, € 14,95.
Van der Heijden heeft in dit boek een tamelijk nieuw concept van geschiedschrijving toegepast: vertel de geschiedenis van een stad aan de hand van het levensverhaal van een aantal goed uitgekozen personen. Waar geschiedenis soms moeilijk is te doorgronden, wordt het vanuit dit perspectief toegankelijk. Hij heeft zes hoofdpersonen voor de periode van ruwweg 1850 tot 1950 uitgekozen. Ze zijn misschien wel niet allemaal de hoofdpersoon in het geschiedverhaal van Tilburg maar hun levensloop is een mooie illustratie van de veranderingen die in die tijd in Tilburg hebben plaatsgevonden.

Anne de Hingh en Marie-France van Oorsouw, 'Archeologie in de klas', in: *In Brabant*, jrg. 1, nr. 6, 2010, p. 68-71.

Hans Ibelings, *Bouwen aan de stad: Pieter Vreedeplein Tilburg* (2010).

Jan van Iersel, 'De zoektocht naar mijn voorouders, vanaf Wouter eerst Van Iersel genoemd', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 61, 2010, nr. 4, p. 143-153.

Joke Knoop en Arnold Verplancke, *MST het kloppend hart van Tilburg* (Tilburg, 2010), ISBN 978-90-9025620-7, € 19,50.
Het Missionair Servicecentrum Tilburg (MST) werd eind jaren tachtig van de vorige eeuw opgericht door twee Tilburse congregaties van religieuzen. Twintig jaar later is het een professioneel centrum, veelal gerund door vrijwilligers, waar men de hartslag van de Tilburgse samenleving voelt. Iedereen die hulp vraagt is welkom. Het MST is gevestigd in het Huis van de Wereld aan de Spoorlaan.

KORT op de kaart (Tilburg, KORT, 2010).
KORT is het Kunstenplan voor de Openbare Ruimte van Tilburg van 2002 tot 2010. Kaart van Tilburg met daarop alle gerealiseerde kunstwerken.

Floris Mutsaers, *50 jaar Schouwburg Tilburg* (Tilburg, 2011), 196 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-77713-81-5, € 24,95.

Gerard Steijns, *Tien jaor diktees van Gròdjes* (Tilburg, Stichting Tilburgse Taol, 2010), 32 blz., geïll.

Ad van den Oord, 'Jacques Kieft (1920-1945). Een vergeten verzetsman uit Oisterwijk', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 61, 2010, nr. 4, p. 154-162.
Hierin ook aandacht voor het Tilburgse verzet, o.a. Coba Pulskens, gezusters Pirotin, gezusters Van Harssel e.a.

Revolutionair in Brabant, royalist in Holland. Adriaan van der Willigen als toerist in België tussen 1792 en 1827. Bezorgd door J.G.M. Sanders (Hilversum, Verloren, 2011), 93 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-218-9, € 12,00 .

Jan Smits, *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen a/d Maas, Uitgeverij Veerhuis, 2010), 940 blz., geïll., ISBN: 978-90-8730-032-6, € 89,95.
Voor het eerst wordt hier een alomvattend overzicht gegeven van de kloostergebouwen in de provincie Noord-Brabant. Ook de inmiddels verdwenen bouwwerken zijn hier beschreven en afgebeeld. Auteur Jan Smits heeft zijn jarenlange, systematische onderzoek daarnaast aangevuld met een rijk geïllustreerd overzicht van alle in Noord-Brabant vertegenwoordigde orden en congregaties. Totaal gaat het om 680 kloosters in Noord-Brabant. Tilburg met zijn 58 kloosters neemt 60 pagina's in beslag.

Ruud Vreeman, *Lerend Leven* (Schoorl, Uitgeverij Conserve, 2011), 168 blz., ISBN 9789 90 5429 315 6, € 16,50.

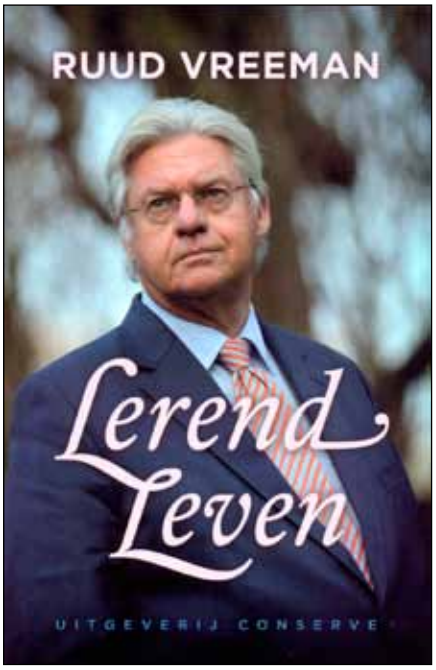

In *Lerend leven* neemt Ruud Vreeman, oud-burgemeester van Tilburg, die van actievoerder bobo werd, zijn eigen leven op de korrel, al doet hij dat op een subtiele manier. Na een harde confrontatie in Tilburg, vraagt hij zich af van welke gebeurtenissen in zijn leven hij iets heeft geleerd.

Bernard Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie. Twee eeuwen Thesaurie en thesauriers van het Huis Oranje-Nassau, 1775-1975* (Hilversum, Verloren, 2010), 256 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-8704-209-7, € 29,00.
N.B. Tilburg (koning Willem II) passim.

Ronald Peeters

Een Tilburgse toerist in België 1792-1827

Soldaat, politicus, theatercriticus en kunstminnaar Adriaan van der Willigen heeft onder meer in zijn vijf dagboeken – onlangs uitgegeven in de reeks Egodocumenten (zie 'Tilburg, 2010, nr. 3, p. 98-101) – beschrijvingen nagelaten van vijf reizen die hij tussen 1792 en 1827 naar België maakte. Als toerist uit het noorden noteerde hij met een scherp oog voor detail bijzonderheden bij zijn zuiderburen op het gebied van politiek, godsdienst, gewoonten, gebouwen en landschap. Hij merkte de ingrijpende veranderingen op die er in deze periode plaatsvonden. Ook zelf veranderde hij. Keek hij tijdens zijn eerste bezoek als Tilburgse patriot hunkerend uit naar de komst van de Franse 'vrijheidszonen', in 1827 vertrok hij als een gezeten Haarlemse burgerman via Zeeland naar België om er de vruchten van de samenvoeging met Nederland onder het wijze

bestuur van koning Willem I te aanschouwen. De teksten zijn hertaald in modern Nederlands en voorzien van toelichtende inleidingen.

Revolutionair in Brabant, royalist in Holland. Adriaan van der Willigen als toerist in België tussen 1792 en 1827. Bezorgd door J.G.M. Sanders (Hilversum, Verloren, 2011), 93 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-218-9, € 12.

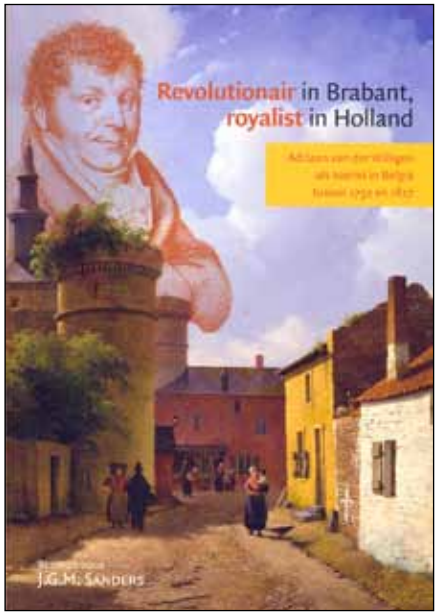

Nieuw tijdschrift Peerke Donders

'Peerke Donders'. Dat is de titel van een nieuw tijdschrift over de ontwikkelingen in binnen- en buitenland rond de bekendste Tilburger. Het nieuwe tijdschrift verschijnt elk kwartaal en is een uitgave van de Stichting Vrienden Petrus Donders. Het is gratis verkrijgbaar op een drietal plaatsen in Tilburg en het wordt toegestuurd aan mensen die de Stichting Vrienden Petrus Donders door middel van een donatie ondersteunen.
'Peerke Donders' is in full color uitgegeven en het heeft een eigentijdse vormgeving. De redactie wordt gevormd door Lout Donders, Wim Manders, Ronald Peeters (eindredacteur) en Paul Spapens (hoofdredacteur). Het onlangs verschenen eerste nummer is gratis verkrijgbaar bij de VVV aan de Nieuwlandstraat, het Regionaal Archief Tilburg aan de Kazernehof en het Peerke Donders Paviljoen in Tilburg-Noord.

In het eerste nummer van het nieuwe kwartaalblad 'Peerke Donders' staat een inleiding waarin voorzitter Denis Hendrickx van de Stichting Petrus Donders Tilburg een uiteenzetting geeft van de bestuurlijke opzet van de organisatie van alle activiteiten omtrent Peerke Donders. Daaruit blijkt dat de laatste jaren enorm veel werk is verzet. Er is in het eerste nummer uieraard aandacht voor de herinzegening van de kathedraal van Paramaribo waarin Peerke Donders begraven ligt. Het op 27 oktober 2009 geopende Peerke Donders Paviljoen blijkt een doorslaand succes. Eind vorig jaar waren er al 11.500 bezoekers geteld. Verder staat in het blad onder meer een interview met de nu hoogbejaarde Tilburgse mevrouw Paulin Vervest. Bij de opening van het herbouwde geboortehuisje van Peerke Donders in 1931 mocht zij de huissleutel dragen.

50 jaar Schouwburg Tilburg

Op 1 maart 1961 werd de Tilburgse schouwburg geopend . Maar Tilburg had daarvoor al een schouwburg. In 1926 werd de afgeschreven wollenstoffenfabriek van J.B. de Beer aan de Heuvel omgebouwd tot een theater, aanvankelijk de Burgerschouwburg en vanaf 1946 de Metropole genoemd. Het theater lag pal naast de spoorbaan en was vanaf de Heuvel bereikbaar via een smal steegje en een binnenplaats. Niet echt een schouwburg met allure dus. Al vanaf 1952 bestonden er plannen een nieuwe schouwburg te bouwen. Het ontwerp hiervoor was van de architecten Bijvoet en Holt en vanaf 1958 werd begonnen met de nieuwbouw die toen 5 miljoen gulden kostte. Met dit gebouw werd onder de toenmalige burgemeester Cees Becht volgens de Telegraaf 'een parel in het stadsbeeld' toegevoegd. De schouwburg staat symbool voor de ingrijpende metamorfose van de binnenstad van Tilburg die door Becht, ook wel Cees de Sloper genoemd, werd ingezet. Precies na vijftig jaar is het gebouw dan ook op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst, en terecht.
Er verschenen twee prachtige boeken ter gelegenheid van dit gouden jubileum. Floris Mutsaers heeft als debuterend auteur een mooi jubileumboek gemaakt. Door middel van interviews met artiesten die er ooit optraden, maar ook met (oud)medewerkers,

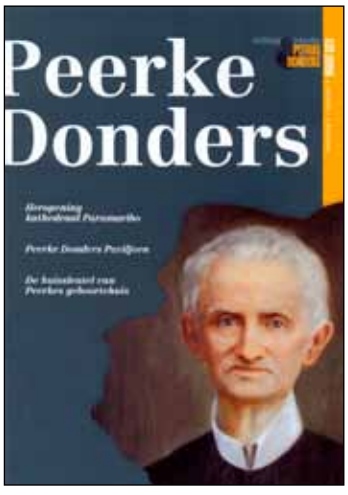

worden herinneringen opgehaald over een rijke theatergeschiedenis, waardoor het geen saaie opsomming is geworden van feiten en feitjes, maar een heel leesbaar en fraai vormgegeven boek.

In het fotoboek *Hommage, 6 fotografen geinspireerd door Schouwburg Tilburg*, staat het werk van zes fotografen, zes maal een eigen(gereide) beeldentaal, zes maal een ode aan de jarige schouwburg en aan zijn kunstenaars. Föhn Fotografencollectief (Anjès Gesink, Claudia den Boer, Erik Klein Wolterink, Lisa Jacobs, Mariska van Zutven en Ria Kock) werd door de Tilburgse schouwburg en KunstpodiumT uitgenodigd om te verbeelden wat hen opvalt, verrast, verwondert en inspireert aan de schouwburg in Tilburg. Dat resulteerde in een fototentoonstelling en een prachtig vormgegeven publicatie met daarin fotografie van ruimtes, monumentale vormen, mensen, passie en de factor tijd. Het boek geeft daarmee een kijkje achter de schermen van de schouwburg zoals het nu in Tilburg bestaat.

Ronald Peeters

Floris Mutsaers, *50 jaar Schouwburg Tilburg* (Tilburg, 2011), 196 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-77713-81-5, € 24,95.
Föhn Fotografencollectief, *Hommage. 6 fotografen geïnspireerd door schouwburg Tilburg* (Tilburg, Pix4Prof Uitgeverij, 2011), 48 blz., ISBN: 978-94-6032-015-6, € 14,99.

Errata

'Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur', jrg. 28, nr. 3, dec. 2010, p. 86: Portret linksonder is van J.J. Frantzen (1853-1923), medeleerling van Vincent van Gogh en later hoogleraar Duits aan de Universiteit van Utrecht.
p. 89: 2e kolom, 2^{e} en 3e regel *Van de 31 deeltijders* moet zijn *Van de 31 voltijders.*

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

selexyz gianotten

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

Wie wat bewaart, heeft wat
Uw verhaal is goud waard

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

VOLLENHOVEN
Olie Technologie

Bressers Metaal B.V. - Tilburg

DESTIL®
Groothandel voor Bouw en Industrie

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

MET
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
drukkerij
www.drukkerijgianotten.nl

Van Lanschot Bankiers

MAKELAARDIJ
Hans van Berkel

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

rob wagemakers
landschapsarchitect b.n.t.

Verleden tot Heden
ieder verhaal is er één